

İslâm Coğrafyasında Salgınlar Tarihinin Sessiz Kaynakları: Taun/Veba Risaleleri Literatürü*

Mustakim Arıcı**

Özet

1347'den itibaren İslâm ve Batı coğrafyalarında yeni bir literatür ortaya çıktı, taun ya da Türkçede daha çok kullandığımız şekliyle veba risaleleri. İslâm coğrafyasındaki literatür şu üç şeyden beslendi: (i) Jüstinyanus Salgının İslâm'ın doğuşundan beri yaşanan bir olgu olması sayesinde taun, haliyle hadis kaynaklarının, siyer ve tarih eserlerinin gündeminde oldu. Bu gündem, risalelere özel olarak taun ve salgınlar, daha genel olarak da hastalıklarla mücadelenin itikadi ve fıkhi bir zeminde tartışılması şeklinde yansıdı. (ii) Taunu ya da hıyarık vebasını tanımlamayı ve bununla bir şekilde başa çıkmayı hedefleyen eserler hastalığı Galenos-İbn Sînâ tıbbi temelinde miyazma doktrini ekseninde açıklamaya çalıştı ve dayanaklarını bu tıp paradigmasından devşirdi. (iii) Ve nihayet amansız bir hastalıkla karşı karşıya kalınması okültist kültüre başvurmak da dâhil olmak üzere tüm çarelerin aranmasına kapı araladı. Bu arka planın tümü farklı seviyelerde de olsa risalelerin dilini ve muhtevasını belirledi.

Bu makalede öncelikle modern araştırmalarda İslâm coğrafyasında yazılan veba risaleleri hakkındaki çalışmalara dair bir değerlendirme yapıldı. Ardından bazı İslâm tarihi kaynakları “veba” ve “taun” kavramlarına nasıl bir anlam yükledikleri açısından süzgeçten geçirildi. Veba risalelerine tıbbi doktrinler ve terminoloji açısından kaynaklık eden tıp eserlerinin bir kısmı da bu iki kavram ekseninde aynı şekilde değerlendirmeye konu oldu. Böylece Kara Ölüm (1346-1353) öncesi İslâm dünyasında genel olarak “salgın”, “veba” ve “taun” hakkındaki tasavvurun anlaşılması hedeflendi. Makalenin asıl konusu olan taun/veba risaleleri literatürü hem özellikleri itibarıyla tartışıldı ve analiz edildi hem de literatüre dair bir veri tabanı oluşturuldu. Memlûk ve Osmanlı dönemleri eserleri başta içerik olmak üzere bazı açılardan bir süreklilik ilişkisi arz ederken Osmanlı risaleleri belli hususiyetleriyle Memlûk eserlerinden ayrılmaktadır. Bu çalışmada iki dönemdeki eserlerin ortak yönlerine de temas edilmekle birlikte literatürün ayrıştıkları noktalar da tahlil edildi.

Anahtar Kelimeler: Salgın, veba, taun/veba risaleleri, kelâm, hadis, İslâm tıbbi, Memlûk araştırmaları, Osmanlı düşüncesi, Osmanlı tıbbi, İdris-i Bitlisi, Taşköprülüzâde.

* Bu makalenin mevcut halini almasında birçok ismin katkısı oldu. Ulaşamadığım kaynakları temin eden ya da bilmediğim kaynaklardan haberdar eden M. Fatih Kaya, Faruk Akyıldız, Mehmet Arıkan, Esra Aksoy, Alpaslan Fener, Ahmed Tahir Nur, M. Emin Güleçyüz, Samet Şenel ve Elif Gültekin'e teşekkür ederim. Burada kullandığım ve atıf yaptığım Almanca kaynakları çeviren ve notlandıran eşim Neslihan Arıcı'ya müteşekkirim. Makalenin ilk halini okuyarak kıymetli öneriler sunan hocam İhsan Fazhoğlu'na, tashih ve kaynak önerisi başta olmak üzere çok yönlü ve değerli katkıları için Nûkhet Varlık hocaya şükranlarımı arz ederim.

** Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi. İletişim: mustakimarici@gmail.com

Silent Sources of the History of Epidemics in the Islamic World: Literature of Tā'ūn/Plague Treatises

Abstract

From 1347 onwards, a new literature emerged in the Islamic and Western worlds: the *tā'ūn* or plague treatises. The literature in Islamdom was underpinned by three things: (i) Since the first epidemic was a phenomenon that has been experienced since the birth of Islam, *tā'ūn* has naturally been on the agenda of hadith sources, prophetic biography, and historical works. This agenda was reflected in the treatises as discussions around epidemics, particularly plague, as well as the fight against disease in general on a religious and jurisprudential ground. (ii) Works aimed at defining plague and dealing with various aspects of it tried to explain the disease on the basis of Galenic-Avicennian medicine, within the framework of the miasma doctrine, thus deriving their basis from this medical paradigm. (iii) Finally, the encounter with such a brutal illness prompted a quest for all possible remedies, including the occultist culture. This background shaped the language and content of the treatises at different levels.

This article first evaluates the modern studies on plague treatises written in Islamic world. Then, it surveys the Islamic historical sources, in order to pin down the meaning they assign to the concepts of "*wabā'* (epidemic disease)" and "*tā'ūn* (plague)" Certain medical works, which were sources of medical doctrines and terminology for plague treatises, are also evaluated with a focus on these two concepts. The aim of this survey, then, is to understand the general conception of epidemic disease and plague in the Islamic world before Black Death (1346-1353). The characteristics of plague treatises literature, which constitute the main subject of the article, are discussed and analyzed, and a database for the literature is presented. While the works from the Mamluk and Ottoman periods constitute a continuous tradition in some respects, Ottoman treatises differ from the Mamluk works with certain features, especially in their content. Although this study touches on the common aspects of the works from the two periods, it rather analyzes the literature in question with a focus on points where the two traditions diverge.

Keywords: Epidemic, Plague, *Tā'ūn*/Plague Treatises, Kalam, Hadith, Islamic Medicine, Mamluk Studies, Ottoman Thought, Ottoman Medicine, Idris Bidlisi, Taşköprizâde.

I. Başlangıç: İkincil Literatür Üzerine Kısa Bir Değerlendirme

Taun/veba risaleleriyle tanışıklığım altı yıl önce Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'nin (ö. 968/1561) *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye* adlı eserinin çevirisi sayesinde oldu. Müellif, okuyucuyu tevekkül hakkındaki görüşlerinin ayrıntıları için *Risâletü's-şifâ li-edvâi'l-vebâ* başlıklı eserine yönlendirmekteydi. İlk aşamada Taşköprülüzâde gibi bir âlimin neden böyle bir eser yazdığı, eserinde neleri tartıştığı hakkında hiçbir fikrim yokken merakım zamanla bu eserin tenkitli neşri ve çevirisi niyetine dönüştü. Uzun bir süre niyet halinde kalan düşünce 2019'da bu eserin de bir parçası olduğu literatürü daha geniş bir şekilde tarayarak proje hazırlığına evrildi. Ne var ki bu fikir de bir taslaktan öteye geçemedi ve nihayet 2020'de bir dizi risalenin tahkik, çeviri ve Latinizesini bir grup araştırmacıyla birlikte çalışmak için yola koyulduk. Bu çalışmalar devam ederken söz konusu literatüre yönelik sorular ve literatürden aldığım notlar, diğer yandan İslâm tıp tarihi ve Osmanlı düşünce tarihi okumalarının ilerlemesiyle bu literatürü tanıtan bir çalışmanın yapılmasını gerekli gördüm ve bu makale ortaya çıkmış oldu.

Bu okumalar esnasında İslâm kültür ve bilim tarihinde telif edilmiş taun ya da veba risaleleri literatürünün son derece bakir bir araştırma alanı olarak ortada durduğu müşahede edilmiştir. Öncelikle neşredilen Arapça risale sayısı oldukça azdır. Mesela on altıncı yüzyılın başından itibaren bu literatür İslâm coğrafyasında büyük oranda

Osmanlı'da neşvünema bulmuştur. Buna karşılık Osmanlı âlimleri tarafından yazılan hiçbir Arapça risalenin tahkikli neşri yapılmamıştır. Osmanlı döneminde Arapçadan çeviri ya da doğrudan telif olarak yazılan Türkçe eserlere yönelik akademik bir ilgi-den nispeten söz edilebilirse de literatürün bütünü düşünüldüğünde bu çalışmalar da kâfi değildir. Zira Osmanlı Türkçesiyle yazılmış risalelerden biri hakkında bir yayın yapılmış, bu risaleler ayrıca birkaç tez çalışmasına konu olabilmektedir. Yüksek lisans tezinde bir risaleyi ele alan ve eseri Latinize eden¹ Nükhet Varlık'ın çalışmasından sonra bir başka risale de bir doktora tezinde incelenmiştir.² Risalelerin neşir ve tez çalışmalarına konu olması yetersiz kaldığı gibi İslâm coğrafyasındaki taun ve salgınlar tarihi üzerine yapılan çalışmalarda da risalelerin bir kaynak olarak etkili bir şekilde kullanıldığını söylemek zordur.

İslâm coğrafyasındaki salgınların tarihine dair tespit edebildiğimiz ilk modern kaynak Alfred von Kremer'e (1828-1889) aittir. Kremer, *Ueber die grossen Seuchen des Orients nach arabischen Quellen* başlıklı eserinde Arapça kroniklere dayalı olarak İslâm tarihinde hangi yıllarda salgınlar yaşandığını konu edinmiştir. Kremer ek olarak Süyûtî'nin (ö. 911/1505) meşhur eseri *Mâ revâhü'l-vâ'ün fi ahbâri't-tâ'ün* adlı eserinin sonunda yer alan İslâm tarihindeki salgınlar bölümünü çalışmasına derç etmiştir.³ Süyûtî burada İbn Ebî Hacele (ö. 776/1375) ve İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) gibi âlimlerin eserlerinde yer alan bilgileri derlediği için⁴ Kremer bu Arapça risalelerini kullanan ilk isimlerden biri olmuştur.

İslâm tarihinde yazılan salgın hastalıklar ve taun risalelerine dair ilk tahlilin ise İslâm tıp tarihi çalışmalarının öncü ismi Manfred Ullmann'a ait olduğunu söylemek yanlış olmaz. Alandaki abidevi eseri *Die Medizin im Islam*'da "bulaşma problemi ve veba risaleleri" başlığı altında Ullmann burada şu isimlerin eserleri hakkında kısa bilgiler verir: Kustâ b. Lûkâ (ö. 300/912-13), Ebû Sehl Îsâ b. Yahyâ el-Mesîhî (ö. 401/1010-11 [?]), İbn Sînâ (ö. 428/1037), İbnü'l-Cezzâr (ö. 369/979), İbn Rıdvân (ö. 460/1068 [?]), Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb (ö. 776/1374-75), Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hâtime el-Ensârî el-Merî el-Endelüsî (ö. 770/1369), Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Lahmî eş-Şakûrî (ö. 776/1374'ten sonra), İbn Hacer el-Askalânî,⁵ Süyûtî, İlyâs

1 Nükhet Varlık, "The Study of a Plague Treatise *Tevfikâtü'l-Hamidjyye Fi Def'ü'l-Emrâzi'l-Vebâ'iyye*" (Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000).

2 Ertuğrul Tan, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin 'Micennetü't-Tâ'ün ve'l-vebâ' İsimli Çalışması", (Doktora tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016).

3 Alfred von Kremer, *Ueber die grossen Seuchen des Orients nach arabischen Quellen* (Viyan: In Commission bei Carl Gerold's Sohn, 1880), 78-90.

4 Süyûtî, *Mâ revâhü'l-vâ'ün fi ahbâri't-tâ'ün*, nşr. Muhammed Ali el-Bâr (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1418/1997), 181-92.

5 Jacqueline Sublet, "La peste prise aux rêts de la jurisprudence: le traité d'Ibn Hâğar al-'Asqalânî sur la peste", *Studia Islamica* 33 (1971): 141-49.

b. İbrâhim (İliya el-Yahûdî) (ö. 918/1512'den sonra), İdrîs-i Bitlisî (ö. 926/1520), İbn Kemâl (ö. 940/1534), Abdülkâhîr et-Tunusî (ö. 899/1493-94'dan sonra), Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, Zeynüddin İbn Nuceym (ö. 970/1563), Zeynüddin el-Kermî (ö. 1033/1624), Fethullah el-Beylûnî el-Halebî (ö. 1042/1632).⁶ İslâm tıp tarihi ve veba tarihi çalışmalarında önde gelen bir araştırmacı Michael Dols'un katkısı ise oldukça kıymetlidir ve bu literatüre dair araştırmayı daha ileriye taşımıştır. *The Black Death in the Middle East* başlıklı çalışmasındaki eklerden birinde literatür hakkında bir tartışma yapan⁷ Dols, ayrıca Memlûklüler döneminden iki risale hakkında da birer makale kaleme almıştır.⁸ Başlığından veba odaklı eserlerin doğuş hikayesi hakkında olduğu izlenimini veren Lawrence I. Conrad'ın makalesi daha ziyade ilk dönem vebalarının geçtiği eserler ve bu eserlerdeki bölümlerin çevirilerine tahsis edilmiştir.⁹ Osmanlı'da 1700-1850 arası veba tarihi üzerine çalışan diğer bir isim Daniel Panzac, İbn Hacer el-Askalânî ve Taşköprülüzâde'nin risalelerine kısaca yer verse de bu isimleri Dols'a atıfta ele almış ve eserleri doğrudan kullanmamıştır.¹⁰ Suzanne Gigandet ise Endülüs ve Mağrib'de yazılmış üç risaleyi, yani Abdullah Muhammed b. Ali el-Lahmî eş-Şakûrî'nin (ö. 776/1374'ten sonra), İbn Heydûr el-Fâsî et-Tâdilî (ö. 816/1413) ve İbn Manzûr el-Kaysî'nin (ö. 864/1460) eserleri hakkında iki makale yayınlamıştır.¹¹

1300-1838 gibi uzun bir dönemi kapsayacak şekilde Osmanlı'da veba tarihi çalışan Birsan Bulmuş, eserinde bu literatürde önemli bir müellif olan Hamdân b. Osmân Hoca Cezâirî'ye (ö. 1257-58/1842) müstakil bir yer açmış,¹² çalışmasında zaman zaman İlyâs b. İbrâhim, İdrîs-i Bitlisî ve Taşköprülüzâde'ye temas etmiştir.¹³ Fakat yazarın literatüre dair kapsamlı ve doyurucu bir değerlendirmesi olmadığı

6 Manfred Ullmann, *Die Medizin im Islam* (Leiden, Köln: Brill, 1970), 242-50.

7 Michael W. Dols, *The Black Death in the Middle East* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1977), 320-335.

8 Michael W. Dols, "İbn Al-Wardî's *Risâlah Al-Naba'* 'An Al-Waba', A Translation of a Major Source for the History of the Black Death in the Middle East", *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles*, ed. Dickran K. Kouymjian (Beirut: American University of Beirut, 1974), 443-455; Michael W. Dols, "Al-Manbijî's 'Report of the Plague': A Treatise on the Plague of 764-65/1362-4 in the Middle East", *The Black Death: The Impact of the Fourteenth-Century Plague*, ed. Daniel Williman (Binghamton, NY: Center for Medieval and Early Renaissance Studies, State University of New York, 1982), 65-75.

9 Lawrence I. Conrad, "Arabic Plague Chronologies and Treatises: Social and Historical Factors in the Formation of a Literary Genre", *Studia Islamica* 54 (1981): 51-93.

10 Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 153-61.

11 Suzanne Gigandet, "Trois Maqâlât au sujet des épidémies de peste en Analousie et au Magreb", *Arabica* 48/3 (2001): 401-7; Suzanne Gigandet, "Trois Maqâlât sur la prévention des épidémies", *Arabica* 52/2 (2005): 254-93.

12 Birsan Bulmuş, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012), 97-129.

13 Bulmuş, *Plague, Quarantines*, 2-4, 15-29, 69-75, 84-87.

gibi bir çok veba risalesi çalışmada işlevsel olabileceği başlıklarda değerlendirmeye alınmamıştır. Bunun da ötesinde çalışmada Taşköprülüzâde ailesinin üyelerinin birbirine karıştırılması gibi önemli bilgi yanlışları yapılmıştır. Ertuğrul Tan'ın Osmanlı hekimbaşısı Gevrekzâde Hasan Efendi'nin (ö. 1216/1801) risalesi üzerine hazırladığı tez de benzer şekilde çalışılan eserin ait olduğu türe dair bir tartışma ihtiva etmemekte,¹⁴ sadece risalelere dair düzensiz bir liste yer almaktadır.

Salgınlar tarihi çalışan iki isme, Justin Stearns ve Nûkhet Varlık'a ayrı bir bahis açmak gerekir. Prestijli ödüller alan başarılı çalışmasında Varlık, Osmanlı döneminden birkaç risaleyi belli açılardan değerlendirmiştir. Bu tartışma risalelere dair en ayrıntılı ve derinlikli tahlilleri içermekte ve son derece isabetli tespitlere yer verilmektedir.¹⁵ Yazarın bu literatürle ilgili en önemli iddiasının bir tür olarak veba risalelerinin Osmanlı'da veba bilgisinin tıbbileşmesindeki ve kanonlaşmasındaki¹⁶ önemini ortaya koyması olduğu söylenebilir. Çalışmanın amacı risalelerin tarihini, temel tartışma noktalarını ve başka özelliklerini ele almak olmadığı için yazar, haliyle konuyu incelemenin dönemine sadık kalarak on altıncı yüzyılda telif edilen birkaç risalenin değerlendirmesiyle sınırlamıştır. Varlık ayrıca doktora tezinin matbu olmayan versiyonunun sonunda veba risalelerine dair sistematik olmayan bir de liste vermiştir.¹⁷

2011 yılında yayımlanan kitabında Batı Akdeniz dünyası merkezli olarak İslâm ve Hristiyan düşüncesinde bulaşıcılık konusunu ele alan Stearns, veba risalelerine özel bir önem atfederek konuyu tartıştığı bahislerde bunları mümkün mertebe kullanmaktadır. İlk veba risaleleri hakkında kısa bir değerlendirme yapan Stearns'ın bu kısımda kullandığı kaynaklar yetersiz olmakla beraber literatürün doğuşu ve gelişimine dair tartışması oldukça faydalıdır.¹⁸ Yazar çalışmanın son bölümünde Mağrib coğrafyasında yazılmış risaleleri bir bölüm dâhilinde konu edinmektedir. Stearns bu kısımda XVII-XIX. yüzyıllar arasında yazılan dokuz taun risalesi ve müellifini sıraladıktan sonra bu eserlerde bulaşma konusunun nasıl, hangi kaynaklara dayalı olarak ve hangi argümanlar üzerinden ele alındığını tartışmaktadır.¹⁹ Yazar bu bölümde ayrıca Hamdân b. Osmân Hoca Cezâirî'ye ve eserine müstakil bir yer

14 Tan, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ", 55-65.

15 Nûkhet Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba: 1347-1600*, çev. Hazal Yalın (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 278-305.

16 İleride üzerinde durulacağı gibi yazarın kanonlaşmayla kastettiği hukuk mercilerinin vebayla ilgili bazı konularda Taşköprülüzâde gibi âlimlerin görüşlerini uygulamada esas almalarıdır. Bkz. Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba*, 298-305.

17 Nûkhet Varlık, "Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)" (Doktora tezi, The University of Chicago, 2008), 279-283.

18 Justin Stearns, *Infectious Ideas: Contagion in Premodern Islamic and Christian Thought in the Western Mediterranean* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2011), 79-89.

19 Stearns, *Infectious Ideas*, 142-51.

vermektedir.²⁰ Stearns bu çalışmadan altı yıl sonra yayımlanan makalesinde Osmanlı ilim dünyasından çok önemli bir ismin taun risalesine odaklanmıştır. İdris-i Bitlisi'nin risalesinin yazım serüveniyle de alakalı olan başlığındaki “veba görülen yerlerden uzaklaşma” probleminin Stearns'in makalesinin temel motivasyonunu oluşturduğunu söylemek mümkündür.²¹ Daha sonra Taşköprülüzâde'nin eserinde de görülecek olan bu tartışmanın sonuçları sadece ilgili literatürde değil, Varlık'ın da belirttiği gibi,²² alınacak siyasî-hukukî kararlarda da etkisini göstermiştir.

Veba risalelerini konu edinen kıymetli çalışmalardan birinde John J. Curry, Zeynüddin el-Kermi'nin risalesini tahlil etmiştir.²³ Bu literatüre dair son araştırma M. Melvin-Koushki'ye aittir. Melvin-Koushki Taşköprülüzâde'nin *Risâletü's-şifâ li-edvâi'l-vebâ*'sını tanıtmış, müellifin okült ilimlerdeki kaynaklarını ve bu ilimlere bakışını kısaca incelemiş, taun ile mücadelede okült kültürün nasıl kullanılacağını tartışmış ve risalenin zeylinin yedinci başlığını İngilizceye çevirmiştir.²⁴

Veba risalelerine dair derli toplu bilgi bulabileceğimiz bir diğer kaynak, az sayıdaki Arapça risalenin neşrinde yer alan inceleme bölümleridir. Yukarıda ifade edildiği gibi yayınlanmış çok fazla eser yoktur. Mevcut neşirler içinde risalelere dair tanıtım mahiyetinde bilgi veren iki çalışmadan söz etmek mümkündür. Bunlar İbn Hacer el-Askalânî'nin *Bezlü'l-mâ'ûn fî fazlî't-tâ'ûn*²⁵ ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Mâ revâhü'l-vâ'ûn fî aḥbâri't-tâ'ûn* eserlerinin neşrindeki kısımlardır.²⁶ Bu çalışmalardaki risalelerin listesi, yazma nüshalarına dair verilen bilgiler, günümüze ulaşmayan risalelerin zikredildiği kaynaklara yapılan atıflar, bu makalenin sonunda yer alan ekteki listenin hazırlanmasında çok faydalı oldu. Ancak bu eserleri neşreden araştırmacılar böyle bir türün oluşması, literatürün mahiyeti, temel problemleri ve literatüre dair başka sorularla ilgilenmemiştir. Ayrıca bu incelemelerde Osmanlı Türkçesinde yazılan eserlerin neredeyse tümü göz ardı edilmiştir. Araştırmacılar Farsça risaleler ya da Arapçadan çevrilmiş risalelerin

20 Stearns, *Infectious Ideas*, 151-7.

21 Justin Stearns, “Public Health, the State, and Religious Scholarship: Sovereignty in Idris al-Bidlisi's Arguments for Fleeing the Plague”, *The Scaffolding of Sovereignty Global and Aesthetic Perspectives on the History of a Concept*, ed. Zvi Ben-Dor Benite, Stefanos Geroulanos ve Nicole Jerr (New York: Columbia University Press, 2017), 168-185.

22 Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba*, 300-1, 303-4.

23 John J. Curry, “Scholars, Sufis, and Disease: Can Muslim Religious Works Offer Us Novel Insights on Plagues and Epidemics in the Medieval and Early Modern World?”, *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, ed. Nükhet Varlık (Kalamazoo: Arc Humanities Press, 2017), 27-55.

24 Matthew Melvin-Koushki, “Taşköprizâde'de Vebayı Önleme ve Tedavi Etmenin (Okült) Bilimi Üzerine”, *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Ekim 2020): 129-162.

25 İbn Hacer el-Askalânî, *Bezlü'l-mâ'ûn fî fazlî't-tâ'ûn*, nşr. Ahmed İsâm Abdülkâdir el-Kâtib (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1991), 32-41.

26 Süyûtî, *Mâ revâhü'l-vâ'ûn*, 81-99.

olup olmadığına, Latince ve Avrupa dillerindeki eserlerin mevcudiyetine,²⁷ Latinceden Arapça veya Osmanlı Türkçesine çevrilen eser bulunup bulunmadığına da iltifat etmemişlerdir. Netice olarak bu çalışmalardaki listelerin eksikliği ve daha önemlisi veba risaleleri türünün bizatihi tartışılmaması, bu makalenin doldurmayı hedeflediği boşluklar olarak öne çıkmaktadır. Bu düşünceyle önce makalede bir tür olarak veba risalelerinin doğuşunu ortaya koymayı hedefliyoruz. Bu da İslâm bilim ve kültür tarihinde veba ve taun kavramlarının nasıl bir karşılığa sahip olduğunu serimlemeyi gerektirmektedir.

II. Kara Ölüm Öncesi Salgın ve Taun Bilgisi

A. Tarihçi Perspektifiyle Salgın ve Taun

Taun kara ölüm öncesinde tıp eserlerinin içinde ele alınan bir başlıktı. Havanın bozulması, bulaşma gibi başlıklar altında risaleler yazılsa da taunu tıbbî, kelâmî ve diğer açılardan inceleyen müstakil eserler 1347 sonrasının ürünüdür. Bununla birlikte literatürde tartışılan birçok mesele önceki dönemden aktarılan ve yorumlanan bir mirasa dayanmaktadır. O halde şöyle bir soru oldukça anlamlıdır: İslâm tarihinde ve kültüründe 1347 öncesi salgın, veba ve taun nasıl tanımlanıyordu, bunlar hakkındaki bilgi genel olarak nasıldı, nelere istinat ediyordu?

(i) İslâm'ın ilk yıllarında dalgaları devam eden Jüstinyanus salgını sebebiyle Müslümanlar hastalık hakkındaki bilgiyi bizatihi yaşanan bir olgu olarak edinmekteydi. Yüzyıllar içinde bu tecrübi bilgiye eşlik eden iki de teorik bilgi alanı gelişti. Sahâbîlerin taun, veba ya da öldürücü salgınlara dair soruları ve oluşan gündem hakkında Hz. Peygamber'in açıklamalarıyla hastalığa karşı tavrın ne olması, nasıl anlaşılması gerektiği gibi nazarî bir boyut ortaya çıktı. Devamında da hadislerin derlendiği VIII-IX. yüzyıllardan itibaren hadis mecmuaları veba konusunda bir kaynak haline geldi. Hadislerin mahiyeti doğal olarak konunun İslâm tarihinde en başından itibaren itikadî ve fikhî bir zeminde ele alınmasını sağladı. Özellikle hastalığın bulaşma riski, tedavisi ve hastalık olan yerden ayrılma, çıkma ya da kaçma meseleleri daima kaderle ilişkili nazarî-kelâmî bir bağlamı zorunlu kıldı. Bu bağlam günümüzde olduğu gibi başka hastalıklar ve salgınlar söz konusu olduğunda da başvurulabilecek, yorum çıkarılabilecek bir dayanak oluşturdu.

27 Veba risaleleri türü Avrupa'da on dördüncü yüzyıldan itibaren Latince ve yerel dillerde de bir literatüre konu olmuştur. Bu literatüre dair kataloglar yapıldığı gibi çok sayıda ikincil çalışma bulunmaktadır. On dördüncü ve on sekizinci yüzyıllarda Avrupa'da yazılmış risaleler hakkında şu çalışmalara bakılabilir: Dorothea Waley Singer, "Some Plague Tractates (Fourteenth and Fifteenth Centuries)", *Proceedings of the Royal Society of Medicine* 9 (1916): 159-212; Lori Jones, "Exploring Concepts of Contagion and the Authority of Medical Treatises in 14th-16th Century England" (Yüksek lisans tezi, University of Ottawa, 2012); Lori Jones, "From Diseased Bodies to Disordered Bodies Politic: Rereading Medical Writing on the Plague in England and France, 14th-18th Centuries" (Doktora tezi, University of Ottawa, 2017).

(ii) Taun/veba bilgisinin diğer teorik zemini hastalığın tıbbî yönüyle ilgiliydi. Konunun asli yönü burası olmakla birlikte tıbbî teorik zeminin yazılı hale gelmesi kronolojik olarak daha sonraki bir zamanda vücut buldu. Zira malum olduğu üzere sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda Yunanca ve Süryaniceden Arapçaya yapılan tıp tercümeleri sırasında edinilen bir humoral tıp paradigması söz konusudur. Bu paradigmada hastalıklar dört unsurla ilişkili olarak ve bedendeki salgılar arasındaki denge bozulmasıyla açıklanmaktaydı. Hekimler sadece vebayı değil birçok hastalığı bu paradigmaya bağlı kalarak havanın bozulmasıyla ortaya çıkan ve yayılan bir özellikte görmüşlerdir. Yunan tıbbından tercüme edilen eserlerde bir bölgenin toprak ve sularının yanında havası ortaya çıkan hastalıkların başlıca kaynağı olarak görüldüğünden, Arapça tıp literatüründe erken dönemlerden itibaren havanın yapısı, havanın nasıl kirlendiği, kirlenen havanın nasıl bir şekilde hastalıklara yol açtığı temel bir tez olarak tartışılmış, ve miyazma doktrini, yani havanın çürümesi teorisi (*ta'affünü'l-hevâ*) taun da dâhil olmak üzere birçok ateşli hastalığın ve salgının kaynağı olarak görülmüştür. Hastalığın havada oluşan zehirlerin solunum yoluyla bedene alınması suretiyle ortaya çıktığı daha yaygın kabul görmüştür. Depremler, atmosferde oluşan bazı olaylar ya da daha ötede gözle görülen gök cisimlerinin konumlarıyla ilgili değişiklikler havanın kirlenmesi ve zehir yaymasının alameti olarak sayılabilmektedir. Bugün Türkçede veba dediğimiz taun hakkında da bu model ve açıklamalar bakteriyoloji biliminin yaygınlık kazandığı on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar geçerliliğini korumuştur.

(iii) Bu iki kaynağın dışında özellikle hastalıkla baş etme konusunda yüzyıllar içinde dinî ve kültürel bir unsur daha devreye girmiştir. Kur'an-ı Kerim'den âyetler okuyarak, dualar edip üfleyerek hastalıklardan korunmanın ya da tedavinin (*rukye*) bedensel ve ruhsal sıkıntılar için sonuç vermesi, İslâm'da kabul edildiği gibi başka kaynakların okunmasıyla tedavi uygulaması İslâm'ın yayıldığı coğrafyalarda dinî ve kültürel bir unsur olarak da mevcuttu. Aynı pratiğin İslâm öncesi dönemde Araplar arasında da bir karşılığı vardı. Söz konusu uygulamalar ve buna dair bilgi veba için de bir zemin buldu. Özellikle mevcut tıp paradigmasının imkânlarına bağlı kalarak taunun/vebanın tedavisinin neredeyse mümkün olmayışı, hastalıkla baş etme konusunda dinî ve okült bir kaynağın ve dolayısıyla bu bilginin de tedavülünü ve yaygınlığını kolaylaştırdı. Bir tür olarak veba risalelerinde âdeti zorunlu olarak bu kültüre başvuruldu. Ve netice olarak veba olgusunun gelişen literatürde bu üçlü sacayağı ekseninde tartışıldığını söyleyebiliriz.

Kara Ölüm öncesinde İslâm kültüründe yerleşik olan veba bilgisine yaşanan salgınların nasıl bir etkisi olmuştur? Bahsedilen dönem için bu ilişkiyi kısmen hadis kaynaklarından takip etmek mümkündür. Kısmen diyoruz, zira hadis literatürünün teşekkül süreci gereği ilgili hadisler, "Kitâbü't-Tıb" bölümleri başta olmak üzere bu kaynaklara dokuzuncu, onuncu ve hatta on birinci yüzyıllarda girmiştir. Dolayısıyla bu

kaynaklarda daha ziyade yedinci yüzyıldaki rivayetlerin kayda geçirilmesi söz konusu olduğundan sekizinci yüzyıl ve sonrasında yaşanan salgınlar ve bunlara karşı nasıl bir pozisyon alındığı hakkında tam bir fikir edinmek mümkün olmaz. Bu açıdan yıl yıl bilgi veren İslâm tarihi kaynaklarında yer alan salgın kayıtları, hangi tarihlerde hastalıkların yaşandığına temas ettiği için bir veri tabanı oluşturmada oldukça işlevseldir.²⁸ Esasen taun risalelerinde “İslâm tarihinde vebalar (*et-tavâ'in fi'l-İslâm*)” başlığı altında Hz. Peygamber döneminden takriben hicri 150'li yıllara kadar yaşanan taun salgınları madde madde verilir.²⁹ Ancak taun risalelerindeki bu başlıklar VIII-XIII. yüzyıllar arasındaki sürece dair bir malumat sunmazlar. Belirsiz sayılabilecek olan bu dönem hakkında tarih kaynakları önemli bir referans durumundadır. Zira bu kaynaklarda dokuzuncu yüzyıl ve devamında adına “taun” ya da yer yer “veba” denilen salgınların kaydedildiğini gösteren çok sayıda örnek vardır. Burada hicri 150-300 arası bazı örnekler ihtiva eden erken bir kaynak olarak Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) ile çok ayrıntılı bilgiler veren Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597/1201) yer vereceğiz. Taberî 258/871-872 yılı olayları arasında Dicle havalisinde insanlara isabet eden “vebanın” Bağdat, Sâmerrâ, Vâsıt ve başka yerlerde çok sayıda insanın ölümüne yol açtığını aktarırken,³⁰ 288/900-901 yılında Azerbaycan'da bir veba salgını meydana geldiğini, ölümleri defnedecek insan olmadığını ve cesetlerin yollarda kaldığını kaydeder.³¹ Taberî'den daha geç bir kaynak olan Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'de 258/871-72 yılındaki salgın biraz daha farklı sunulur. Güneybatı İran'da yer alan Ahvaz ve ayrıca Bağdat'ta çıkan “veba” salgınında 20.000'den fazla insanın vefat ettiğini söyler.³²

Kaynaklarda 900-1300 arası dönemde “veba” ya da “taun” adıyla geçen salgın kayıtlarından da söz edilir. 324/935-936 yılı salgınından kısaca bahseden İbnü'l-Cevzî³³

28 Mesela Taberî 114/732-33'te Vâsıt'ta, 115/733-34'te Şam'da, 116/734-35'te daha şiddetli bir şekilde Irak ve Şam'da taun vukua geldiğini aktarır. Bkz. Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407), VII, 90, 92-93.

29 Bu tür başlıkların kaynağı İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *el-Me'arîf*i gibi konuya hususi başlık açan eserlerdir. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Me'arîf*, nşr. Servet Ukkâşe (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1413/1992), 601-2. Nevevî (ö. 676/1277), İbn Kuteybe'nin bu eserine atıf yaparak bu başlığı sonraki yüzyıllara taşıyan kaynaklardan biri olmuştur. Bkz. Nevevî, *el-Ezkâr* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1425/2004), 275-6.

30 Taberî, *Târihu'l-ümem*, IX, 495.

31 Taberî, *Târihu'l-ümem*, X, 83.

ثم دخلت سنة ثمان وثمانين ومائتين، ذكر الخبر عما كان فيه من الأحداث. فمن ذلك ما كان من ورود الخبر على السلطان فيها ذكر بوقوع الوباء بأذربيجان فإت منه خلق كثير إلى أن فقد الناس ما يكفون به الموتى فكفونوا في الأكسية واللبود ثم صاروا إلى أن لم يجدوا من يدفن الموتى فكانوا يتركونهم مطروحين في الطرق.

32 Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992), XII, 136.

وظهر بالأهواز والعراق وباء، وانتشر ذلك إلى حدود فيد، وكان كل يوم يموت ببغداد خمسمائة إلى ستائة، وكانت هداث كثيرة بالبصرة تساقط منها أكثر المدينة، ومات منها أكثر من عشرين ألف إنسان.

33 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 357.

ve benzeri kaynaklar bir asır sonra daha şiddetli salgınlardan bahsederler. Tabakat yazarı İbn Ebî Usaybia (ö. 668/1269) Bağdatlı hekim İbn Butlân'a (ö. 458/1066) yer verilen bölümde 445/1053-54 yılında Mısır'da ve İbn Rıdvân bölümünde de 447/1055-6 yılında yine Mısır'da yaşanan iki "vebaya" temas eder.³⁴ Kaynakların çok şiddetli olduğunu söylediği veba olarak anılan bir başka salgın 478/1085-86 yılındaki büyük felakettir. İbnü'l-Cevzî bu salgın hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler verir. Bağdat'ta başlayan ve kısa zamanda binlerce insanın ölümüne yol açan salgın Horasan, Şam ve Hicaz'a yayılmış ve aynı etkiyi buralarda da göstermiştir. İbnü'l-Cevzî ölenlerin bir, hatta iki gün yikanmadan, kaldırılmadan öylece beklediğini ifade eder. Diğer yandan hekimler farklı gıdalar ve tedavilerle başa çıkmaya çalışırken hastalığın üstesinden gelememiştir. İbnü'l-Cevzî hastalığın nasıl seyrettiği, ne gibi belirtiler gösterdiği ve ölümlerin kaçınıcı günde gerçekleştiği gibi bilgilere de yer verir. Burada geçen bir diğer bilgi devletin sürece en üst düzeyde müdahale ettiği yönündedir. Öyle ki hilafetinin on birinci yılında ortaya çıkan bu yıkım karşısında Abbâsî halifesi Muktedî-Biemrillâh (1075-1094) halka ilaç ve para yardımı yaparak imkânları seferber etmiştir.³⁵ İlgili kısımda anlatılan durum on dördüncü yüzyıl Memlük veba risalesi yazarlarının ya da on altıncı yüzyıl Osmanlı veba risalesi müelliflerinin sunduğu tablolarla son derece benzerlik göstermektedir ve burada anlatılanın bir taunun, bugün bildiğimiz anlamda bir veba salgını olması imkân dâhilindedir. Bunlardan başka salgınların hicri yedinci asırda devam ettiğini gösteren kayıtlar da söz konusudur. İbn Ebî Usaybia 612/1215-16'da Kahire'de başlayan ve Eyyübî hükümdarı Melik Kâmil'in (slt. 1218-1238) de hasta olduğu büyük bir salgından (*vebâun azîmun*) söz eder. Aynı kaynakta geçen bir başka rivayet 616/1219-20 yılına tarihlenir.³⁶ Burada referans değeri yüksek kaynaklarda tespit edilen az sayıdaki örneği paylaştık ve değerlendirdik. Daha fazla kaynak tarandığında başka verilere ulaşmanın mümkün olacağını ifade edebiliriz. Maksudımız bu yüzyıllardaki tüm salgın hastalıklara dair bir veri çıkarmak değil, veba bilgisini ve muhayyiledeki veba algısını olabildiğince doğru bir şekilde göstermek olduğu için sunduğumuz örneklerin yeterli olduğu kanaatindeyiz.

İslâm coğrafyasında salgınların tarihini çalışırken kullanılacak kaynakları bir kritiğe tabi tutmak elzemdir. Taberî, İbnü'l-Cevzî ve diğer eserleri özellikle hastalıkların adlandırılması açısından ihtiyatlı okumakta, veba gibi kavramlarla ne kastettiklerini tartışmakta fayda vardır. Zira bir sonraki başlıkta görüleceği üzere Yunan'dan intikal eden tıp paradigmasındaki "salgın hastalıklar", "salgına yol açan ateşli hastalıklar",

34 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etıbbâ*, nşr. Nizâr Rıdâ (Beyrut: Menşûratu Dâri'l-Mektebeti'l-Hayât, t.y), 327, 563.

35 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 240.

36 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 730, 741.

“salgınla seyredip öldürücü olan hastalıklar” Arapça tıp eserlerinde genel olarak veba ve taun kelimeleriyle karşılanmaktaydı. Bu geniş anlam, tarih kaynaklarında da karşımıza çıkmaktadır. Taberî 301/913-4 yılında Bağdat’ta çıkan salgın hakkında “veba” derken bunun iki türünden bahseder. Birinin daha hafif seyrettiğinden söz ederken “el-mâsera” dediği ikincisinin “öldürücü bir taun” olduğunu ifade eder.³⁷ Taberî’den yaklaşık olarak 60 yıl sonra vefat eden hekim Ebû Abdillâh et-Temimî (ö. 370/980’den sonra) *el-mâsera* ya da *el-mâşerayı*, *filigâmûnî* (*phlegmone*) hastalığı, yani yanıcı, çürümüş ve kötüleşmiş kan ile safranın birleşiminden kaynaklı bir hastalık olarak tanımlar. Bu hastalık vücudun farklı yerlerinde kanlı çıbanlar olarak belirir ve nihayetinde ölümle neticelenebilir.³⁸ Dolayısıyla bu örnekte veba ve hatta taun kelimeleri tam olarak vebanın karşılığında kullanılmamıştır. Aynı olguyu aktaran İbnü’l-Cevzî, Taberî’de geçen “veba” yerine “kan hastalıkları” tabirini kullanır.³⁹ Nitekim İbn Ebî Usaybia da milat öncesi dönemden ve Galenos öncesi ve Galenos’a yakın dönemden aktardığı birkaç anekdotta “veba” kelimesine büyük bir ihtimalle Arapçada kullanılan “salgın” ya da “ateşli hastalık” anlamında yer vermiştir.⁴⁰

Bu örnekler Arapçada vebanın salgın hastalık (*maradun ‘ammûn*) için kullanılan şemsiye bir kavram ya da yerine göre çok farklı seyredebilen ve öldürücü de olabilen ateşle seyreden öldürücü salgınlar (*el-hummeyâtü’r-redietü’l-vebe’iyye*) anlamında olduğunu gösteren örneklerdir. Bu kullanım ilk Arapça tıp eserlerinin yazımına takaddüm eden devrede bilinmekteydi. Zira Arapça sözlüklerin öncülerinden biri olan Halil b. Ahmed’in (ö. 175/791) *Kitabu’l-Ayn*’ında yaptığı veba tanımına baktığımızda bu kullanımın, sekizinci asrın ortalarına ve muhtemelen daha eskiye gittiğine kani olmamızda bir engel yoktur. Halil b. Ahmed vebayı, “taun ve ayrıca tüm salgın hastalıklar” şeklinde tanımlar.⁴¹

Atıf yapılan tarih kaynaklarında yer alan bilgilere bakıldığında buradan veba algısına dair belirsiz bir fotoğraf ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple söz konusu kaynaklarda veba ve taun kelimelerinin zikredildiği yerleri sorgulayarak okumak, kastedilenin

37 Taberî, *Târihu’l-ümem*, V, 677.

ثم دخلت سنة إحدى وثلاثمائة، ذكر الخبر عما كان فيها من الأحداث: وفيها كثر أيضا الوباء ببغداد فكان بها منه نوع سموه حينئذ ومنه نوع سموه الماسرا فأما الحثين فكانت سليمة وأما الماسرا فكانت طاعونا قتالة.

38 Muhammed b. Ahmed et-Temimî, *Mâddetü’l-bekâ fî islâhi fesâdi’l-hevâ ve’t-teharruz min zarari’l-evbâ*, thk. Yahyâ Şa’ar (Kahire: Ma’hedü’l-Mahtûtâtî’l-Arabiyye, 1999/1420), 359-360.

39 İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 141.

ثم دخلت سنة إحدى وثلاثمائة فمن الحوادث فيها: كثرت الأمراض الدموية بالناس ببغداد، وكان ذلك في آخر غموز [وأب] وكان من ذلك المرض نوع سموه الماشري، وكان طاعونا قتالا.

40 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü’l-enbâ*, 47, 114, 115.

41 Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-Ayn*, nşr. Mehdi el-Maḥzûmî, İbrahim es-Sâmîrî (Beyrut: Mektebetü’l-Hilâl, 1988), VIII, 418.

وباء: الوباء، مهموز: الطاعون، وهو أيضاً كل مَرَض عام.

başka salgınlar olabileceğini göz önünde bulundurmamak isabetlidir. Öte yandan on üçüncü yüzyılda kaynaklarda birtakım salgınlardan söz edilmiştir. Yakın bir zaman içinde bu yüzyıldaki salgın dalgalarının 1347’de başlayan Kara Ölüm’den bağımsız bir taun pandemisi olarak sayılması gerektiği hakkında Monica H. Green’in öne sürdüğü tez mevcut kabullerimizi değiştirmeye zorlayacak niteliktedir.⁴²

B. Kara Ölüm Öncesi Hekimlerin Gözüyle Salgın, Veba ve Taun

Lawrence I. Conrad veba ve taun kavramlarının Arapça ilk tıp, tarih ve bazı sözlüklerdeki karşılıklarına dair tartışması ve sunduğu tekliflerle öne çıkan bir tıp tarihçisidir. Conrad vebanın salgın anlamının öne çıktığını, bununla birlikte taun ve veba için Arapça klasik kaynaklarda da Batı dillerinde kullanılan karşılıklarında da belirsizlikler olduğunu söylemektedir.⁴³ Yunancadan Arapçaya çevrilen eserlerde ve gelişen tıp literatüründe salgın için öne çıkan bazı terimler vardır. Galenos külliyyatına büyük bir ilgi duyan Huneyn b. İshak’ın (ö. 260/873) çevirileri arasında Galenos’un Hipokrates’e ait *Epidemia*’ya yazdığı şerh ve başka çevirileri bu terimler için önemli bir referanstır. Huneyn çevirisinde salgın hastalıklar (*el-emrâdü’l-âmmiyye*) daima bir şehre, küçük bir bölgeye has olan, yani endemik hastalıklar (*maradun belediyyun*) ve belli bir zaman diliminde daha geniş bir coğrafyada ortaya çıkan, yani epidemik hastalıklar olarak ikiye ayrılır. Huneyn epidemik terimi için insanların başına gelip çatan anlamında *el-vâfide* kelimesini seçmiştir.⁴⁴ Salgın hastalıklar ile diğer hastalıkları birbirinden ayıran şey ise hastalığa sebep olan faktörlerdir. Salgın hastalıkların başka sebepleri de olmakla birlikte Hiporates ve Galenos, bunlara daha çok insanın soluduğu havanın kaynaklık ettiğini kabul etmektedir.⁴⁵ Endemik hastalıklar içinde ölümcül olan bir tür daha vardır ki Huneyn b. İshak bunu *mevtân* kelimesiyle karşılamaktadır. Ölümcül olan bu endemik tür de epidemik salgınlar gibi çoğunlukla hava kaynaklıdır.⁴⁶

Hıyarcık vebasının en erken miladi altıncı yüzyılın ortalarından itibaren literatüre girmesi muhtemeldir. Yunanca şişlik, yumru, hıyarcık anlamındaki *bubon* (βουβων) kelimesi daha sonraki yüzyıllarda Arapça tıp çevirilerinde yumru (*verem*), çiban (*kur-ha*), kabartı (*hurâc*) kelimeleriyle karşılanmıştır. *Aforizmalar*’da kısa süreli olmayan ateşlerin eşlik ettiği kötü huylu şişlik hakkında bir pasaj vardır. Burada şişlik Arapça

42 Monica H. Green, “The Four Black Deaths”, *American Historical Review* 125 (2020): 1601-31.

43 Lawrence I. Conrad, “Tā’un and Wabā’: Conceptions of Plague and Pestilence in Early Islam”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 25/3 (1982): 270-272.

44 Galen, *Commentary on Hippocrates’ Epidemics Book I Parts I-III: Edition of the Arabic Version with English Translation and Notes*, haz. Uwe Vagelpohl (Berlin: Walter De Gruyter, 2014), 68.

45 Galen, *Commentary on Hippocrates*, 70.

46 Galen, *Commentary on Hippocrates*, 82, 84.

kaynaklarda kasıklar ve benzeri bölgelerdeki lenf bezlerinin şişmesi olarak tercüme edilmiştir.⁴⁷ Altıncı yüzyıl Süryanice kaynaklarda “şaruta” ile karşılanan bubon,⁴⁸ yani hıyarcık vebası gösterdiği belirtileriyle birlikte İskenderiyeli Ahron (yaklaşık olarak VI-VII. yüzyıl) tarafından tanımlanmış⁴⁹ ve bu da İslâm tıp metinlerinde kaynağıyla birlikte zikredilmiştir.

[Metin 1] أهرن: الطواعين ورم حارّ يعرض في الأربيات والإبط ويقتل في أربعة أيام أو خمسة، والطاعون الرديء أسود، والطاعون الأحمر أقل شراً على أنه ربما قتل، ولا يكاد ينجو من الأسود والأخضر أحد.

Ahron [şöyle dedi]: Taun, kasıklarda ve koltukaltında çıkan, dört, beş gün içinde öldürücü olan ateşli şişiklerdir. Öldürücü taun kara olanıdır. Kızıl olanın tahribi daha az olsa da o da öldürücü olabilir. Kara ve yeşil olandan kurtulan neredeyse hiç olmaz.⁵⁰

Galenos’un ateşler ve iltihapları ele aldığı *Glaukon*’un Huneyn b. İshak tarafından yapılan şerhli çevirisinde Huneyn’in taunu (yani *yersinia pestis* adlı bakterinin neden olduğu enfeksiyon hastalığını) tanımladığı görülmektedir. Ahron’da bedendeki iki bölgede belirtilerini veren taun Huneyn’in metninde üç bölgedeki lenf bezlerinde (*el-lahmü’r-rahv*) çıkan şişikler olarak tanımlanan ateşli bir hastalıktır. Bünye, kulak arkasındaki lenf bezlerinde çıkan şişikler ile beyinde oluşan fazlalıkların, koltuk altlarındaki şişikler ile kalpte oluşan fazlalıkların ve kasıklarda oluşan şişikler ile karaciğerdeki fazlalıkların bu organlara ulaşmasını engelleyerek zehri uzak tutmaya çalışmaktadır.⁵¹

Çeviri ve şerh literatürünün dışında veba kavramını eserlerinde bölüm olarak ele alan hekimler olduğu gibi bu kavramı başlığına taşıyan müstakil eserler de dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren bir literatüre konu olmuştur. Görebildiğimiz kadarıyla bu adı kullanan literatürdeki ilk eserler Kindî’ye aittir. Filozofun İbn Ebî Usaybia’nın verdiği eser adları listesinde zikredilen iki risalesi de günümüze ulaşmamıştır. Bu risalelerin ilkinin adı *Havayı Vebalardan Arındıran Buharlar Hakkında*’dır. (رسالة في الأبخرة المصلحة للجو من الأوباء) *Öldürücü Göksel Zehirlerin Sebebinin Açıklanması Hakkında* (رسالة في إيضاح العلة في السائمات القاتلة السائية وهو على المقال المطلق الوباء) başlıklı ikinci risaleyi açıklayan bilgi olmasa bu eserin öldürücü salgınlar (*vebâ*) hakkında olduğunu anlamak mümkün olmayabilirdi. Eseri tanıtan ilave bilgi “Bu, genel anlamda

47 Conrad, “Ta’ün and Wabâ”, 291-2.

48 Conrad, “Ta’ün and Wabâ”, 305.

49 Conrad, “Ta’ün and Wabâ”, 294.

50 Ebû Bekir er-Râzî, *el-Hâvî fi’t-tıbb*, nşr. Heysem Halife Tuaymî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1422/2002), V, 8.

51 Huneyn b. İshak, *Kitâbu Câlînûs ilâ Galvekan fi’t-teetti li-şifâi’l-emrâz*, thk. Muhammed Selim Sâlim ([Kahire]: el-Hey’etü’l-Misriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, 1982), 376.

vebaya dair söylenmiştir”⁵² şeklindedir. Kindî’nin eserlerinin adlarından anlaşılan hastalığın hava yoluyla bulaştığı, havada oluşan zehirlerle ölümcül hale geldiğidir. Bilindiği kadarıyla Kindî’nin eseri günümüze ulaşmamıştır ancak yine bu konuda bir eser yazan Ebû Abdillâh et-Temîmî’nin bu eserden yaptığı alıntılar sayesinde risale-nin içeriği hakkında kısmen bilgi sahibi olabiliyoruz. Bu alıntılarda Kindî’nin taunu tanımladığına ve vebayı bu anlamında kullandığına dair bir kayda denk gelemiyoruz.⁵³

Müstakil olarak belli hastalıklar hakkında eserleri olan filozof ve hekim Ebû Bekir er-Râzî de havada oluşan öldürücü zehirler hakkında da bir risale yazmıştır. İbn Ebî Usaybia’da *Birçok Canlı İçin Öldürücü Olan Rüzgarın Sebebi Hakkında* (مقالة في السبب في قتل ربح السموم لأكثر الحيوان) adıyla geçen eser⁵⁴ *Zehirden Hızlı Olan Ölümün Sebebi Üzerine* (في العلة الموت الرحي من السموم) adıyla bilinmektedir.⁵⁵ Eser günümüze ulaşmadığı için tam olarak içeriği hakkında bir şey söyleyemesek de Râzî’nin *el-Hâvî fi’l-tıbb*’da ateşler (*fi’l-hummeyât*) hakkında açtığı bölümler tarandığında bu risalede söylediklerini tahmin etmemiz mümkün olabilir. Râzî *el-Hâvî fi’l-tıbb*’da çok uzun bir şekilde ele aldığı “ateşler” bölümünde Hipokrates ve Galenos külliyatları başta olmak üzere Arapça’ya çevrilen tıp literatürünün ve ayrıca kendine kadarki dönemde yazılan eserlerin hülasasına yer vermiştir. Bu açıdan mesela veba kavramı için sadece bu eseri incelemek bile dönemin tıp paradigmasında kavramın nasıl karşılandığını anlamak mümkün olur. Burada çok kısa bir şekilde anlatılan ateşli vebalar (*fi’l-hummeyât*’l-*vebâiyye*) kavramı vebanın doğrudan taun anlamında alınmadığını gösterir. Râzî, taunu ise Ahron’a atıf yaptığı yerde Huneyn’de geçtiği gibi açıklar.⁵⁶

Taun ve veba arasındaki ilişki bu dönemdeki kaynaklarda gündeme gelmiştir. İbn Sînâ’nın hocası olarak bilinen⁵⁷ Ebû Mansûr Hasan b. Nûh el-Kumrî’nin (ö. 398/1008) ilk tıp terimleri sözlükleri arasında sayılan *et-Tenvîr fi’l-istilâhât-i-tıbbiyye*’inde⁵⁸ yaygın kullanıma uygun olarak veba tek başına değil, ateşli veba şeklinde geçer. Kumrî’nin tanımına göre ateşli veba (حمى الوباء) havanın bozulma sebeplerinden biriyle meydana gelen ateştir.⁵⁹ Bu tabirin oldukça yaygın bir şekilde tıp metinlerinde görüldüğünü ve taundan daha genel bir anlamı karşıladığını, dolayısıyla tarih eserlerinde geçen vebanın

52 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü’l-enbâ*, 291.

53 Temîmî, *Mâddetü’l-bekâ*, 84, 151.

54 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü’l-enbâ*, 422.

55 Mahmut Kaya, “Ebû Bekir er-Râzî’nin Hayatı, Eserleri ve Felsefesi”, *Felsefe Risâleleri*, Ebû Bekir er-Râzî, haz. Mahmut Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 51.

56 Ebû Bekir er-Râzî, *el-Hâvî*, V, 8.

57 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü’l-enbâ*, 435-6.

58 Ullmann, *Die Medizin*, 147, 236.

59 Ebû Mansûr Hasan b. Nûh el-Kumrî, *et-Tenvîr fi’l-istilâhât-i-tıbbiyye*, nşr. Gâde Hasan el-Kermî (Riyad: Mektebû’t-Terbiyyetü’l-Arabiyyi li-Düvelî’l-Halîc, 1411/1991), 67.

doğrudan taun anlamına gelmeyeceğini, hekimlerin kullanımları doğrulamaktadır. Hatta tıp kitaplarındaki açıklamalar tarih eserlerinde salgınlarla ilgili anlatılan ve kafa karışıklığına yol açan durumları nasıl anlamamız gerektiği hakkında da kılavuz işlevi görmektedir. Kumrî taunu salgın hastalık şeklindeki genel anlamından ziyade yüzyıllar sonra da bilinecek bir şekilde tanımlar. “Taun vücutta aşırı iltihaplı olarak çıkan ve belli bir evrede çevresi yeşeren ya da kararan, beraberinde sıkıntı ve darlık getiren tümörler ve şişlikler” anlamına gelir.⁶⁰

Ebû Ca’fer Ahmed b. İbrâhîm b. Ebî Hâlid el-Cezzâr’ın (ö. 369/979) risalesi vebanın ya da salgın hastalıkların neden Mısır’da görüldüğüne odaklanması bakımından oldukça ilginç bir eserdir. Uzun bir başlığı olan *Mısır’da Salgınlara (Vebaya) Yol Açan Sebeplerin, Bunu Bertaraf Etmenin Çözümünün ve Korkulan Şeyin Tedavisinin Açıklanması Hakkında* (كتاب في نعت الأسباب المولدة للوباء في مصر وطريق الحيلة في دفع ذلك وعلاج ما يتخوف منه)⁶¹ hekimlerin takip ettiği bir kaynaktır. Zira Mısır’da salgın üzerine yazan bir başka müellif olan Temîmî, İbnü’l-Cezzâr’ın *Bozulan Havanın İyileştirilmesi* (إصلاح فساد الهواء) eserinden alıntı yapar. Bu eserin İbn Ebî Usaybia’nın zikrettiği ile aynı eser olması muhtemeldir. Temîmî, İbnü’l-Cezzâr’dan bal ve sirke karışımı bir ilaç olan sikencebînin öldürücü hastalıklar ve taunlardan insanların kurtulmasını sağladığını aktarırken taun terimine yer verir. Kuru tabiatlılar bu ilacı veba zamanlarında ve tehlikeli kan ve safra hastalıklarının arız olması halinde kullanırlarsa fayda görebilirler.⁶²

Temîmî’nin *Bozulan Havanın İyileştirilmesi ve Vebaların Zararından Korunmada Hayatta Kalma Rehberi* (مادة البقاء في إصلاح فساد الهواء والتحرز من ضرر الأوباء) kendisinden önceki temel kaynakları derleyen, onlardan muhtelif hastalıklardaki uygulamaları ve tedavileri alıntılaman, kendi tecrübe ve gözlemlerini de aktaran oldukça mühim bir eserdir. Temîmî eserini Yahudi asıllı Fâtîmî veziri Ebû’l-Ferec İbn Kilis’e (ö. 380/991) ithaf etmiştir.⁶³ Temîmî eserinin telif sebebi hakkında uzun sayılabilecek bir giriş yapar. Havası kötü olan ve bu yüzden hastalıkların fazla görüldüğü ve hatta mevsimlerin döngüsüyle yer yer öldürücü hastalıkların ve helak edici taunların vaki olduğu yerlerde bulunan hekimlerin bu konudaki yaklaşımlarını inceleyen Temîmî Hipokrates’in *Havalar, Sular ve Topraklar* eseri ile *Epidemia*’sı dışında ne antik ne de İslâm dönemi yazarları arasında derinlemesine bir çalışma yapıldığını söyler. Temîmî burada muhtelif sebeplerle havası bozulan yerlerin başında Mısır, Dimaşk, Bağdat, Basra, Ahvaz, Fars bölgesi, Umman, Siraf ve Aden’i sayar. Farklı sebeplerle çevrenin kirlenmesi havanın bozulmasına sebep olur, bu kötü koşullar sayesinde sular ve yiyecekler miyazma etkisine uğrar. Böyle kötü bir havayı soluyanlar ve bozulmaya uğramış

60 Kumrî, *et-Tenvîr*, 65.

الطاعون: أورام وبثور يخرج معه تلهب شديد مجاوز المقدار ويصير حوله أخضر أو أسود ويكون اضطراب وخفقان.

61 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü’l-enbâ*, 482.

62 Temîmî, *Mâdetü’l-bekâ*, 414.

63 Temîmî, *Mâdetü’l-bekâ*, 79-81.

su ve besinleri alanlar salgın hastalıklara, ateşli hastalıklara ve öldürücü hastalıklara maruz kalırlar.⁶⁴ Müellifin eserin telif sebebi olan kısımda ve eser boyunca veba ve taun kelimelerini birçok kez kullandığı görülür. Bu kullanımlara bakıldığında veba kelimesinin birçok ateşli ve salgına dönüşen hastalığı kapsayacak bir anlama geldiğini, İslâm ve hatta zaman zaman milat öncesi dönemlerde vuku bulan hastalıkları da kapsadığını ifade edebiliriz. Mesela bir bölümde Efesli Rufus'un bozulan havanın etkisinden koruyan ve ateşli hastalıkları bertaraf eden bir ilaç hazırladığını, ancak sağlıklı olmalarının insanları aldattığını ve onları öldürücü hastalıklardan emin olma gibi düşünceye sevk ederek bundan içmediklerini söyler. Kindî, *Akrâbâzîn* eserinde Galenos'dan alıntı yaparak tiryak ve Ermeni kili (*et-tînu'l-Ermenî*) kullanımının hastalıklardan koruyucu etkisinden söz eder. Öyle ki Anadolu'daki bir salgında (*fi'l-vebâ ellezî kâne bi-Rûmiye*) bu ilahtan alanlardan az bir kimse ölmüş, salgından önce alanların ise tümü kurtulmuştur. Temîmî de tiryakin sağlıklı iken ve havanın elverişli koşullarda olduğu durumlardaki faydasından, havanın bozulması, taunların ve salgın hastalıkların (*inde fesâdi'l-hevâi ve nüşûi't-tavâ'ini ve'l-emrâdi'l-âmmiyeti*) ortaya çıkması durumunda da bunları ortadan kaldıran özelliğinden bahseder.⁶⁵

Yazılan eserlere bakıldığında havasının kirliliği sebebiyle halkın sık sık bedensel hastalıklar yaşadığı yerler arasında Mısır herhalde başı çekiyor olmalıdır.⁶⁶ Zira Temîmî'den yaklaşık bir asır sonra bir başka hekim İbn Rıdvân da Mısır konulu bir monografi kaleme almıştır. Bu eser Mısır'ın çok sağlıksız bir coğrafya olduğunu iddia eden İbnü'l-Cezzâr'ın çalışmasını reddetme maksadındaydı. Esasen İbn Rıdvân İbnü'l-Cezzâr'ın vardığı sonuçla hemfikirdi. Ancak ona göre İbnü'l-Cezzâr yanlış sebeplerden hareket edip doğru sonuca varmış, halbuki hastalığın Mısır'da ortaya çıkışını tam olarak kavrayamamıştı.⁶⁷ İbn Rıdvân, coğrafyanın zati özelliklerini değil Mısırlıların temizliğe özen göstermeyişiini ön plana çıkartır. Mesela *Mısır'da Görülen Hastalıklardan Kurtulma Çareleri Üzerine*'de (كتاب دفع مضر الأبدان بأرض مصر) özellikle Fustat'ta hastalıkların neden ortaya çıktığına yer verdiği pasajda bu iddialarını örnekendirir.⁶⁸ İbn Cemi' (ö. 594/1198) *İskenderiyye'nin*

64 Temîmî, *Mâddetü'l-bekâ*, 81-3.

65 Temîmî, *Mâddetü'l-bekâ*, s. 151-2.

66 Araççada havanın bozulması ve kirliliği müstakil bir literatüre konu olmuştur. Literatür hakkında bkz. Lutfallah Gari, "Arabic Treatises on Environmental Pollution up to the End of the Thirteenth Century", *Environment and History* 8/4 (Kasım 2002): 475-488.

67 Peter E. Pormann ve Emilie Savage-Smith, *Medieval Islamic Medicine*, (Washington D. C.: Georgetown University Press, 2007), 44.

68 İbn Rıdvân, "Kitâbu Def'i mazârri'l-ebdân bi-arzı Mısır", *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften*, haz. Fuat Sezgin, VI (Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1990), 18-19. Ayrıca bkz. Michael W. Dols ve Adil S. Jamal, *Medieval Islamic Medicine: Ibn Rıdvân's Treatise "On the Prevention of Bodily Ills in Egypt"*, Berkeley: University of California Press, 1984.

Yapısı'nda (طبع الإسكندرية)⁶⁹ ve Yakûb el-İsrâîlî (ö. 600/1204) de *Dımaşk'ın Yapısı, Konumu ve Mısır'dan Farkı'nda* (مزاج دمشق و وضعها و تفاوتها من مصر)⁷⁰ benzer şekilde bir beldenin havasının oranının halkının sağlık ve hastalıklarıyla ilişkisine temas eder.

Miyazma doktrini ve veba kavramı üzerine İbn Ebî Usaybia'nın İbn Sînâ'nın hocası Ebû Sehl İsâ b. Yahyâ el-Mesîhî'ye nispet ettiği⁷¹ risale hacmindeki bir eser⁷² de Hârizm bölgesinde telif edilmiştir. İlim hamiliğiyle bilinen Me'mûnî hükümdarı Ebû'l-Abbâs Me'mûn b. Me'mûn'un (slt. 1008-1017) Mesîhî'den veba konulu bir eser yazmasını emretmesi,⁷³ kirlenen hava sonucu ortaya çıkan salgınların bu bölgede de görülmesiyle alakalı olabilir. Şehid Ali Paşa koleksiyonunda yer alan nüshada hükümdarın emriyle yazılan kötü mizaç hakkında bir risalenin bulunması ve ayrıca Mesîhî'nin çiçek hastalığı hakkında da kısa bir risale yazması⁷⁴ hükümdarın entelektüel ilgisi ve Mesîhî'nin de birtakım hastalıklar hakkında yazma isteğiyle ilişkili olabilir. Mesîhî'nin veba kavramı ekseninde yazdığı ve dört bölümden oluşan eserin içeriğine bakıldığında bozulan, çürüyen hava ve bunun yol açtığı hastalık durumlarının merkezde olduğu görülecektir. Eserin ilk bölümünde insanın havaya duyduğu ihtiyacı özetle anlatan müellif ikinci bölümde veba (salgın) yapıcı hava çeşitlerini (*esnâfu'l-hevâi'l-vebi'*) konu edinir. Eserin dördüncü bölümünde bozulan havayla sirayet eden hastalıkların ortaya çıkma sebepleri, nitelikleri ve nasıl tedavi edileceği konusundaki anlatı on dördüncü yüzyıldan sonraki risalelerde de büyük oranda korunmuştur. Mesela vücuttaki çürümüş hıltın hangi yollarla atılacağı, nasıl bir besin rejiminin izleneceği, hangi ilaçların ve tütsülerin kullanılacağı, ne kadar egzersiz yapılacağı, hamama gidilip gidilmeyeceği, cinsel hayatın nasıl sürdürüleceği gibi birçok hususu her iki dönemdeki eserlerde görmek mümkündür.⁷⁵

Mesîhî'nin risalesinin yanlılıkla kendisine nispet edildiği hekim ve filozof Kustâ b. Lûkâ'nın bulaşıcılık kavramı üzerine bir risalesi vardır. Hastalıkların nasıl bulaştığı konusunu problem edinen risalesinde müellif öncelikle bulaşmanın

69 İbn Cemî', *Tab'ü'l-İskenderiyye*, thk. Müreyzen Saîd Usayri, Sa'd Abdullah Büşrâ (Mekke: Câmi'âtü Üm-mi'l-Kurâ, 1997/1417).

70 Yakûb el-İsrâîlî, *Mizâcu Dımaşk ve vad'uhâ ve tefâvutuhâ min Mısır*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3589, vr. 34a-49a.

71 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, 436-7.

72 Eserin üç nüshası için bkz. Fuat Sezgin, *GAS*, III, 327. 1347 salgının hemen akabinde (749/1348) Mısır'da istinsah edilen ve Memlûk sultanı Melik Salih'in mütalaasına sunulan dördüncü nüshada her ne kadar müellif olarak Kustâ b. Lûkâ (ö. 300/912-13) yazsa da bu doğru değildir. Zira eserin yazılmasını emreden Me'mûnî hükümdarı, Kustâ b. Lûkâ'dan yaklaşık bir asır sonra yaşamıştır.

73 Ebû Sehl el-Mesîhî, *Risâle fî tahkiki emri'l-vebâ ve'l-ihritâz anhu ve islâhihi izâ vaka'a*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 2095, vr. 63b.

74 Her iki risale için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 2095, vr. 73a-78a; 78a-80a.

75 Alıntı şu iki nüshadan oluşturulmuştur. Mesîhî, *Risâle fî tahkiki emri'l-vebâ*, Şehid Ali Paşa 2095, vr. 63b; Şehid Ali Paşa. 2103, vr. 1b-2b. Bu eser yayına hazırlanmaktadır.

(i'dâ) kabul edilip edilemeyeceğini ele almıştır. Ardından kavramı dönemin fizik ve psikoloji teorileri uyarınca edilgi (*infi'âl*) kategorisi üzerinden açıklamış ve nihayet tıbbî bir zeminde tartışmıştır. Bulaşmanın sadece insandan insana olmadığını, miyazma doktrini ekseninde nefes yoluyla meydana geldiğini, bununla birlikte mesela ciltten bulaşmanın gerçekleştiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Kustâ b. Lûkâ göz iltihabının (*remed*) bulaşmasının ise kötü havayla olmadığını, dönemin optik ve görme teorileriyle ilişkili olarak gözden çıkan ışınlarla gerçekleştiğini iddia etmiştir. Müellifin güneş tutulması sırasında güneşe bakan insanın gözünde oluşan hastalığı da bulaşıcı hastalık olarak kabul etmesi, bulaşmayı sadece cüzzam gibi hastalıklara ait görmediklerinin bir kanıtıdır.⁷⁶ Bu risalede bulaşmanın meydana gelme süreciyle ilgili açıklama taun da dâhil olmak üzere birçok hastalığın nasıl sirayet ettiğine dair yapılan tıbbî tartışmalara kaynaklık etmiştir.

Taun üzerine müstakil bir eser yazmayan İbn Sînâ'nın eserlerinde veba hakkında açıklamalar olmasına karşılık taunla ilgili tafsilatlı bilgiler yer almaz. İbn Sînâ *Def'u'l-madârri'l-küllîyye ani'l-ebdâni'l-insânîyye* adlı eserinde veba kavramını klasikleşmiş teoriye göre havanın zararlı buharlarla karışması ve zehirleyici hale gelmesi olarak tanımlar. Belirtileri ortaya çıkınca alınması gereken önlemlerin neler olduğunu sıralar ve bu yönde Galenos'dan aktarılan bir uygulamayı da ilave eder.⁷⁷ İbn Sînâ *el-Kânûn fi't-tıbb*'da veba kavramını birçok yerde ele alırken tauna daha az temas etmiştir. Taun bir hastalık türü olarak mürekkeb hastalıklar altında mütalaa edilir. Sıcak ve iltihaplı çıbanların (*evrâm*) bir türü olan taun yukarıda saydığımız İshak b. Huneyn ve Ebû Bekir er-Râzî'de olduğu şekliyle tanımlanır. Kan ve sarı safra birleşimi bir çıban olan taun kulak arkası, koltukaltları ve kasıklardaki üç lenf bezinde çıkar.⁷⁸ *el-Kânûn*'da çıbanların genel tedavisinin anlatıldığı bölümde taun ve tedavisi biraz daha ayrıntılı olarak yer alır. Burada kavramın karşılığı ve kökeni hakkında söylenenler daha belirgindir. Yunancada taun karşılığında kullanılan dört ayrı kelime söz konusudur. Bunlardan biri de *bûbûstur*. Yunanca kaynaklarda lenf bezleriyle ilişki organlarda çıkan her tür şişlik için kullanılan mana, Arapçaya taun olarak tercüme edilmiştir. Bu şişlikler birer duyu organı olan dil ve kulak gibi organlarla bağlantılı

76 Eserin bilinen tek nüshası Ayasofya koleksiyonunda yer almaktadır. Bkz. Kustâ b. Lûkâ, *Fi'l-i'dâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3724, vr. 101a-105b. Bu nüshadan hareketle Hartmut Fähndrich risaleyi neşretmiş ve Almancaya tercüme etmiştir. Hartmut Fähndrich *Abhandlung über die Ansteckung von Qusâ Ibn Lûkâ* (Stuttgart: Deutsche Morgenländische Gesellschaft, 1987).

77 İbn Sînâ, "Def'u'l-madârri'l-küllîyye ani'l-ebdâni'l-insânîyye", *Min Müellefâtı İbn Sînâ et-Tıbbiyye: Def'u'l-madârri'l-küllîyye ani'l-ebdâni'l-insânîyye, el-Urcûze fi't-tıbb, Kitâbu'l-Edviyeti'l-kalbiyye*, nşr. Muhammed Zühayr el-Bâbâ (Halep: Menşûrâtü Câmîatü Haleb, Menşûrâtü'l-Munazzamâti'l-Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-Ulûm, 1404/1984), 30.

78 İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-tıbb*, nşr. Muhammed Emin ed-Dannâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/1999), I, 107-108.

lenf bezlerinde ya da beş dış duyardan olmayan koltukaltları ve kasıklarla bağlantılı lenf bezlerinde oluşur. Anlam daha da daraltılarak taun zamanla ateşli, sıcak, zehirli ve öldürücü şişlik için kullanılmıştır. Zehir organın yapısını bozar ve çevresinin renginin değişmesine yol açar. Bu şişlikten kan, irin ve benzeri şeyler akabilir. Zehir iki atardamar yoluyla ifsat edici niteliğini kalbe ulaştırır; kusma, çarpıntı ve bayılma ortaya çıkar ve hatta belirtilerin artmasıyla ölüme yol açar. Taunların zararı en az olan kızıl renkte belirti verir, bunun bir ağırlı sarı olandır. Siyah olandan kurtulan olmaz. Taun veba zamanlarında ya da yapısı vebaya uygun olan yerlerde çokça vukua gelir.⁷⁹ İbn Sînâ'nın önerdiği şeyler, dönemin şartlarına uygun olan araçlarla damardan kan alınması ve bozulmuş olan hıltın dışarı çıkarılması gibi yöntemlerdir. Bundan başka kalbi koruyucu ve kuvvetlendirici takviye ürünler kullanılmalı ve birtakım uygulamalara yönelmelidir. Taun yapısı gereği sıcak hıltılarla ilgili bir bozulma olduğu için buna karşılık soğuk mizaçlı ve güzel koku özelliği olan ürünler kullanılmalıdır.⁸⁰ Ne var ki bir sonraki başlıkta tartışacağımız üzere İbn Sînâ'dan bu illetin tedavisi için kesin bir çözüm umulacaktı.

III. Bir Literatürün Doğuşu ve Memlûk Perspektifi

1347'den itibaren gerek İslâm dünyasında gerekse Avrupa'da taun ya da hiyarcık vebası üzerine yazılan risale türünün ortaya çıkması, 1347 öncesine dair bazı kanatların pekişmesine ya da aksine, değişmesine yardımcı olabilir. Çalışmanın sonunda yer alan listede görüleceği üzere neden 1347'den önce değil de sonrasında taunun müstakil eserlere konu olduğu esasen bir fikir vermektedir.

Bilindiği kadarıyla İslâm dünyasında görülen taun, yani hiyarcık vebası üzerine yazılan ilk risale binlerce kişinin yaşamını yitirdiği salgın sırasında Halep'te hayatını kaybeden Zeynüddin İbnü'l-Verdî'ye (ö. 28 Zilhicce 749/19 Mart 1349) aittir. Büyük bir ihtimalle hastalığın tıbbî çözümüne dair ihtiyaca cevap verebilmek için asırlar önce Hârizm'de yazan Ebû Sehl el-Mesîhî'nin *Makâle fi'l-vebâ'sı* da aynı yıl Mısır'da Memlûk Sultanı'nın mütalaası için istinsah edilmiştir.⁸¹ İbnü'l-Verdî, sebepleri noktasında ihtilaf etmelerine rağmen İbnü'l-Cezzâr ile İbn Rıdvân arasında Mısır'ın hastalıkların, salgınların yurdu olması hususundaki düşüncelerine ve eserlerine ne kadar vâkıftır bilinmez; ama *Risâletü'n-nebe' ani'l-vebâ*'da taunun Kahire'de başlamadığından emindir. Zira ona göre salgın Çin'de başlamış, burada on beş yıl kol gezdikten sonra Hindistan,

79 İbn Sînâ, *el-Kânûn*, III, 164-165.

80 İbn Sînâ, *el-Kânûn*, III, 165.

81 Ebû Sehl el-Mesîhî, *Risâle fi tahkiki emri'l-vebâ ve'l-ihritâz anhu ve islâhihi izâ vaka'a*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 2103, vr. 1a, 22a.

İran, Anadolu ve Akdeniz adaları üzerinden Mısır'a ulaşmıştır.⁸² Fakat şu kesin ki Mısır bu tarihten itibaren salgın için bir üs haline gelmiş ve taun, bugün kullandığımız anlamda veba risaleleri literatürünün doğduğu bir coğrafya olmuştur. Esasen bunda şaşılacak bir durum yoktur. Zira ticaret ağlarının merkezinde bulunması bölgenin hastalığa en çok maruz kalan yerlerden biri olmasına sebebiyet vermiştir.⁸³ Öte yandan Memlüklerin güçlü ve istikrarlı bir siyasî yapı kurması Mısır'ın bir ilim ve tıp merkezi olmasını beraberinde getirmiştir. Velhasıl hastalığa fiilen en çok uğrayan ve kendi ilim paradigması içinden buna cevap arayan bir coğrafya olması hasebiyle ikinci salgın döneminde Arapça literatürün Mısır'da doğması oldukça anlaşılabilir bir durumdur.

Latince yazılan ilk risalelerden biri Liegeli şifacı John a` la Barbe'ye aittir. Bilindiği kadarıyla Avrupa'da taun üzerine yazılan ilk eserlerden birinin müellifi olan John a` la Barbe beş varaklık risalesini 1365'te Latince kaleme almıştır. Risale altı yıl sonra Fransızcaya çevrilmiş ve birçok kez istinsah edilmesinin yanında Avrupa'da Latince ve diğer dillerde yazılacak risalelere de kaynaklık etmiştir. Müellif Galenos kökenli saydığı miyazma doktrini ve hümoral patoloji etrafında bir tez sunmuştur.⁸⁴ Risale yapısal olarak Memlük dönemi risalelerine pek benzemese de John a` la Barbe'in bu eserinde İslâm hekimlerine atıflar yapması bu tıp geleneğini de bildiğini göstermektedir. Bu eserin etkisine karşın Avrupa'daki muhtemelen ilk eser bir başka müellife aittir. Kendisi de bir veba kurbanı olan Jacme d'Agramont'un (ö. 1348) Katalanca yazdığı risale Manfred Ullmann'a göre Avrupa'da bu alandaki suskunluğun bozulmasına vesile olmuştur. Ullmann 1348'de yazılan bu eser hakkında bilgi verdikten sonra iki farklı kültür dünyasında üretilen risaleler arasında bir ayrıma gider. İslâm dünyasında yazılan eserlerin dogmatik karakterinden, dua, sihir ve tılsımların belirleyici olduğu ve aynı zamanda rasyonel fikirlerle dönüşüm içinde geliştiğinden bahsetmiştir.⁸⁵

İslâm coğrafyasında bu hastalığa karşı savaşı ilmi anlamda ilk göğüsleyen Memlük coğrafyası ve Mağrib coğrafyası olmuştur. Bu başlık altında Memlük entelektüel muhitinde üretilen eserlerin öne çıkan hususiyetlerini ele almak istiyoruz.

82 Dols, "İbn Al-Wardî's *Risâlah Al-Naba*", 448.

83 Bu ilk süreçte Kara Ölüm'ün Mısır'daki etkisi için bkz. Stuart J. Borsch, *The Black Death in Egypt and England: A Comparative Study* (Austin: University of Texas Press, 2005).

84 Eserin nüshaları hakkında bkz. Dorothea Waley Singer, "Some Plague Tractates (Fourteenth and Fifteenth Centuries)", *Proceedings of the Royal Society of Medicine* 9 (1916): 161-172. Singer bu makalenin sonundaki ekte eserin 1371'de yapılan Fransızca tercümesini Paris Bibliothèque Nationale'deki nüshadan aktarmıştır. Bkz. "Appendix", 200-212. Bu eserin Singer'in de iddia ettiği gibi John Mandeville ya da John of Burgundy'ye ait olduğu bilinmektedir. Bu yanlış düzelten bir çalışma için bkz. Alpo Honkapohja ve Lori Jones, "From *Practica Phisicalia* to *Mandeville's Travels*: Untangling The Misattributed Identities and Writings of John Of Burgundy", *Notes and Queries* 67/1 (Mart 2020): 18-27.

85 Ullmann, *Die Medizin*, 247-8. Ullmann'ın incelediği İslâm coğrafyasındaki literatür hakkında söyledikleri tartışmaya açık unsurlar ihtiva etmektedir.

(i) Salgının ortaya çıkmasını takip eden dönemde Memlûk coğrafyasında, Mağrib ve Endülûs'te karşılaşılan şeyin ne olduğunu anlamak, tanımlamak, kayda geçmek ve çare aramak adına salgın sürecine ilmi bir faaliyet eşlik etmiş ve bilhassa ilk yarım asırda çok sayıda eser kaleme alınmıştır.⁸⁶ Bu eserlerden başka tauna yönelik tıbbî bilginin mahiyeti için ansiklopedik türdeki tıp eserlerinde tauna ayrılan bölümleri de hesaba katmak gerekir.

(ii) Memlûk dönemindeki ilk müelliflerden biri olan Zeynüddin İbnü'l-Verdî'nin kısa risalesi hastalığın doğup sirayet ettiği şehirler hakkında bilgi veren bir kaynak olarak oldukça kıymetlidir ve makâme türünde yazılmıştır. Müellif salgının etkilerine dair tanıklıklarına geçtiğinde halkın seçkinlerinin tıp eserlerini araştırdığını, bu kaynaklarda anlatılan uygulamaları yerine getirdiğini söyler.⁸⁷ İbnü'l-Verdî'nin eserinde de görüldüğü üzere tıbbî bilgiye yönelik Memlûk dönemi Mısır'da yazılan risalelerde hastalığın ne olduğunun anlaşılmasına dair çabayı öne çıkarmıştır. Hastalığın hümorale patoloji paradigması çerçevesindeki tanımına farklı ölçülerde yer veren bu risalelerde hastalığın tanımlanması, teşhisinin konulması, belirtileri ve tedavisi konusunda tabiplerin eserlerinden yapılan alıntılarda belirsizlikler ve karışıklıklar söz konusudur. Aslında bu da anlaşılabilir bir durumdur, zira önceki tıp literatüründe taun hakkında pek de tatmin edici bir açıklama olduğu söylenemez. Dolayısıyla bu ilk dönem risaleleri önceki literatürde yer alan bilgileri tekrarlamakla yetinmiştir. Bunlardan biri olan ve salgının birçok dalgasına şahitlik eden Safed kadısı Muhammed b. Abdurrahmân Hüseyin el-Osmanî'nin hicri 775'te kaleme aldığı *Şifâü'l-kalbi'l-mahzûn fî beyânî mâ yete'alleku bi't-tâ'ûn*'da⁸⁸ Ebû Bekir er-Râzî gibi kaynaklarda yer alan bilgilere istinat ettiği görülür. Ayrıca sonraki kaynaklarda çokça görülen Nevevî'nin "Her taun vebadır, her veba taun değildir" sözü burada da yer bulur.

[Metin 2] قال الأطباء: الطاعون بشور أو ورم مع تلَهَب شديد، ويكون أخضر وقد يكون أحمر وقد يكون أسود، وكلها رديئة خطيرة خاصة ما كان منها أخضر. فيصير ما حوله أسود ويتبع ذلك غشي وخفقان أو قيء. وهو من الأمراض الشديدة الخطرة خاصة إذا أفرط وإن كان الهواء وبائيا كان أردى وأخطر. وقد يحصل ضمن حمى وبائية، وقد تحصل الحمى ضمنها، وقد يقع أحدهما دون الآخر. ويكون حدوته في اللحم الرخو الموجود في النعناع أو الإبطين أو الخالبين. وأما الوباء فهو فساد مزاج الفصل وخروجه عن طبعه الذي خلق له لما يحدث فيه من الحوادث المستغربة في مثله.

Hekimler şöyle dedi: Taun beraberinde ağır iltihaplanma olan çıbanlar ve şişliktir. Yeşil olur, kara olur, kızıl olur. Bunların tümü öldürücü ve tehlikelidir, ama özellikle de yeşil olanı. Taun çıbanının çevresi kararır ve bunu bayılma, çarpıntı ve kusma takip eder. Taun ileri aşamaya

86 Karşılaştırma için bkz. Ek III, Şekil 2.

87 İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 375. İngilizce çeviri için bkz. Dols, "Ibn Al-Wardî's *Risâlah Al-Naba*", 454-5.

88 Bu risalenin tahkikî neşri ve içeriği hakkındaki çalışmamız yayın aşamasındadır.

vardığında en ölümcül hastalıklardan biridir ve şayet hava da salgın yapıcı haldeyse (*vebâi*) hastalık en öldürücü ve ağır hale gelir. Taun havanın bozulmasıyla gelen ateşin içinde olabilir ya da ateş taunun içinde olabilir. Veya bunlardan biri diğeri olmaksızın ortaya çıkabilir. Taun kulak arkasındaki, koltuk altlarındaki ve kasıklardaki lenf bezlerinde ortaya çıkar.

Veba ise mevsimin yapısının bozulması ve kendisinde benzerinin görülmesinin garip sayıldığı hava olaylarının ortaya çıkması suretiyle yaratıldığı doğal yapısından çıkmasıdır.⁸⁹

(iii) Tanımlama konusundaki bilgi kısırlığına karşı tıbbî tedavi denilebilecek uygulamalar söz konusu olduğunda kaynaklarımız daha fazla malumat vermektedir. Özellikle taun zamanlarında hareket, hamam, cinsel hayat, beslenme, temizlik ve tıtsüleme uygulamaları hakkında yine tıp kaynaklarından derlenmiş bir rehber, bu çalışmaların hepsinde olmasa da bir kısmında karşımıza çıkar. Tahmin edileceği üzere burada verilen bilgiler hastalıkla yakın ilişkili doktrinlere bağlı olarak takdim edilir. Mesela taun çürümüş havadan kaynaklı, dört salgıdan (*el-ahlâtü'l-erba'a*) özellikle kanla ilgili ve dört nitelikten de ateşin baskın olduğu bir yapı arz eder. Dolayısıyla burada verilen rehber ve reçeteler önceki başlıklarda atıf yaptığımız Temîmî ve Mesîhî gibi müelliflerde geçen benzer özellikteki hastalıklarla birebir uyushmaktadır. Mesela yine *Şifâü'l-kalbi'l-mahzûn*'a baktığımızda hangi yiyeceklerden ve içeceklerden kaçınmak gerektiği başta olmak üzere bir dizi tavsiye bu kaynaklardan alınmıştır.

[Metin 3] فأما ما ينبغي للإنسان أن يتقيه في زمان الوباء والطاعون من الأطعمة والأغذية والأشربة فكل شيء مولد للدم الكثير مسخن للأبدان كاللحوم والحلاوات والثرائد. وينبغي اجتناب شرب اللبن الحليب وأكل فواكه الفيجة التي لم تنضج واجتناب الجماع. فقد نص الأطباء على أن الجماع في الطاعون من أعظم الأشياء مضرّة، وكذلك الخمر في الوباء، قالوا إنها من أقوى أسباب الهلاك.

Veba ve taun zamanlarında insan daha fazla kan oluşturacak, vücut sıcaklığını çoğaltacak etler, tatlılar ve tiritler gibi her tür yiyecek, besin ve içecekten sakınmalıdır. Sütlü şeyleri içmekten, olgunlaşmamış çiğ meyveleri yemekten ve cinsel ilişkiden uzak durmalıdır. Hekimler taun vuku bulduğunda cinsel ilişkiye girmenin en zarar verici şeylerden olduğunu belirlemişlerdir. Veba döneminde de içki böyledir. Hekimler şunu söyler: O ikisi [böyle zamanlarda] ölüme sebebiyet veren en etkili şeylerdir.⁹⁰

(iv) Hastalık hakkındaki tıp bilgisinin tanı ve tedavi aşamaları hakkında yeterli olmayışının tıbbî bilgiye karşı itimatlı bir tavır beslediğini söylemek mümkündür. Mesela İbnü'l-Verdî'nin ifadelerine bakılırsa onun yukarıda sözü edilen arayışlara pek de hoş baktığı söylenemez. Onun risalede en içten bir yakarıyla Allah'a sığınması, bu illetten korunma ve kurtulmanın sadece O'nun elinde olduğunu ifade etmesi, sonraki literatürde daha da genişleyen bir dua, münacat dilini beraberinde getirmiş, hatta

89 Muhammed b. Abdurrahmân el-Ösmânî, *Şifâü'l-kalbi'l-mahzûn fî beyânî mâ yete'alleku bi't-tâ'ün*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa 258, vr. 6b-7a.

90 el-Ösmânî, *Şifâü'l-kalbi'l-mahzûn*, vr. 29a.

eserlerin bir bölümü taun dualarına ayrılmıştır.⁹¹ Mağrib coğrafyasında yazılan ilk eserlerden birinin müellifi İbn Heydûr Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah el-Fâsî et-Tâdîlî (ö. 1413/816) *el-Makâletü'l-hikemiyye fi'l-emrâzi'l-vebeiyye*'de bu hastalıkla başa çıkmada iki yol olduğunu söyler. Bunların ilki harflerin etkisinden faydalanma yoludur. Burada kullanılacak olan silah ise nesiller boyu nakledilen hadislerdeki dualardır. İkincisi ise tıbbi yöntemlerdir.⁹² Zamanla eserlerin konusuna bakılmaksızın yazma nüshaların başlarına, sonlarına taun dualarının yazılması da çok yaygın bir uygulama haline gelmiştir. Memlûk dönemi müelliflerinin ilmî kimlikleri hastalığın tanımlanması, ümmet için bir azap olup olmadığı, taun olan yere giriş ve oradan ayrılış, tedavi ya da bir çare aramanın caiz olup olmayışı, bu illetten kurtulmanın nasıl mümkün olabileceği gibi soruların ağırlıklı olarak hadis kaynakları ve tıbb-ı nebevî içinden cevaplandırılmasında da kendini gösterir. Mesela bu dönem risalelerinde Nevevî'nin *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc* adlı eserine sıklıkla atıf yapılması buna iyi bir örnek olabilir.⁹³ Bu birikim İbn Hacer el-Askalânî gibi büyük bir hadis hafızının risalesinde zirveye ulaşmıştır. İbn Hacer kendisinden önce yazılan ve bir kısmı günümüze ulaşmayan risaleleri göz önünde bulundurmuş, ancak onları aşan bir metin kaleme almıştır. İbn Hacer'de taunun ümmet için ne ifade ettiği, cinlerle gelmesi, bulaşması, taun olan yerden ayrılma, hastalığın kalkması için dua etme, hastalıktan vefat edenlerin şehit olması, taunun fazileti gibi bütün meseleler hadis edebiyatı kaynaklıdır ve meselenin tüm alt başlıklarının nakil eksenli bir tartışmaya konu edildiğini söylemek mümkündür. İbn Hacer'in risalesi Memlûk dönemi metinlerinin itikadî-fıkhi bir çerçevede gelişmesinde çok belirleyici olmuş, bu tartışmalar Osmanlı dönemi risalelerinin de öncelikli maddeleri arasında yer almıştır.

(v) Salgın ilim dünyasını, bizzat müellifleri ve yakınlarını da etkilemiştir. Özellikle ilk eserleri yazarlar salgın sürecini doğrudan müşahade etmiş, hatta bir kısmı salgında yaşamını yitirmiş ya da aile fertlerini ve yakınlarını kaybetmiştir. Bu açıdan bu risaleler başta biyografi, veba tarihi ve şehir tarihi olmak üzere tarih çalışmalarında dikkate alınmaya değer kaynaklardır. Bu etkiyi okuyabileceğimiz ilk müelliflerden biri olan Muhammed b. Abdurrahmân Hüseyin el-Osmanî'nin gözlemlerine kısaca bakalım:

[Metin 4] الأول الطاعون العام في المحرم سنة تسع وأربعين وسبعائة في مصر وبلادها وقوى أثره بالشام في ربيع الأول، عمّ ممالك الإسلام وبلاد الكفر، وعاث شرقاً وغرباً في البر والبحر، ونزل بالأدمين والوحوش والطيور والأنعام. كان يموت بمصر كل يوم ألفوف، وفي دمشق وحلب كذلك، وبلدنا صفد مع

91 Dols, "Ibn Al-Wardî's *Risâlah Al-Naba'*", 454-55.

92 İbn Heydûr, *el-Makâletü'l-hikemiyye fi'l-emrâzi'l-vebeiyye*, Hizânetü'l-Üstâz el-Menûnî, nr. 3/455, vr. 40.

93 Mesela Zeynüddin İbn Nuceym (ö. 970/1563) *Risâle fi't-tâ'ni ve't-tâ'ün* başlıklı kısa risalesinde Nevevî ve Süyûtî'yi takip ettiğini özellikle zikretmiştir. Bkz. Zeynüddin İbn Nuceym, *Risâle fi't-tâ'ni ve't-tâ'ün*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi 2111, vr. 47b.

صغرها بأوراق مائة ومائة وخمسين، وبلا أوراق ما لا يحصر. فأخلى كثيرا من البلاد وعاث في الخلق حتى عجز الناس عن دفن موتاهم. ماتت امرأة عندنا لم نجد من / [٤٤ ظ] يجمعها إلى المقبرة حتى حملت أنا وعمي وأخي وأمير من أقاربنا وهم ضعفاء. ولقد كنت أمشي بالمدينة لا أسمع إلا صوت نائحته خفي ثم انقطعت الأصوات وقلت الناس، ومات النائب والقاضي وكييل بيت المال وكنا شباب وأخوتي أطفال، فبقيت أنا أقضي غصبا لخلو البلد وأخي صغير يكتب أوراق الموتى عوض وكييل بيت المال، ثم مرض أخوتي وبقيت وحدي، ومات جميع من عندي من النساء والأولاد، وبقي عمي وأخوتي مرضى، كل ذلك والناس باهتون، فإنهم ما كان لهم معرفة بالطاعون. ولقد أوصى إلي بعض جيراني على ولده مع نحو عشرة أنفس فقبلت / [٤٥ و] ذلك تطيبا لقلبه وقلت أنا أموت، فمات الأوصياء ولم يبق غيري.

في كل البلاد ما لا يحصى، وفقد العلماء. ومات في هذا الطاعون من العلماء الأكابر والصلحاء الأخيار. من ذلك الوقت والصلحاء

Birincisi 749 Muharrem'inde [1348 Nisan] Mısır beldelerine yayılan vebadır, bu sonra etkisini Suriye'de gösterdi. Rebîülevvel ayında bütün İslâm beldelerine ve diyâr-ı küfre yayıldı. Doğuya, batıya, karaya, denize ulaştı, insana, vahşi hayvanlara, kuşlara ve evcil hayvanlara indi. Öyle ki Mısır'da her gün binlerce kişi ölüyordu, Şam ve Halep'te de aynı şekilde. Ve küçük olmasına rağmen bizim beldemiz Safed'de de kaydedilen [günlük] yüz, yüz elli ve sayılamayan kayıtsız ölümler. İş o noktaya vardı ki insanlar ölümlerini defnedemez oldu. Bir kadın gözümüzün önünde öldü, onu kabre taşıyacak kişi bulamadık. En sonunda ben, amcam, erkek kardeşim ve akrabalarımın biri onu taşıdı ki bunlar güçsüzdü.

Şehirde yürüyordum, ölmekte olanların dışında bir ses yoktu, sonunda ölümler bitti ve insanlar azaldı. Nâib, kadı ve hazine sorumlusu vefat etmişti. Biz gençtik, kardeşlerim çoktu. Şehirdeki insan kıtlığı sebebiyle ben zorunlu olarak kadı oldum; kardeşim hazine sorumlusunun yerine ölümleri kayda geçiriyordu, sonra o da hastalandı. Tek başına kaldım. Yakınımdaki tüm kadın ve çocuklar vefat etti. Amcam ve erkek kardeşlerim hasta olarak ayakta kalabildiler. Bunların hepsi ve insanlar afallamışlardı, zira taun hakkında bir bilgileri yoktu. Komşum yaklaşık on kişinin yanında [sahip çıkmam için] oğlunu bana vasiyet etti. Ben de ölümlüyüm desem de kalbine ferahlık vermek için kabul ettim. Vasiyeti verenler öldü benden başka kimse kalmadı.

Bu veba sebebiyle her beldenin en büyük âlimleri ve en salih insanları hayatlarını kaybetti. Bu zaman âlim ve salihlerden yoksun olunan bir zamandır.⁹⁴

Salgının ilk dalgası burada zikredildiği gibi çok sayıda âlimin vefatıyla sonuçlanmıştır. İbnü'l-Lebbân (ö. 749/1349), İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349), İbn Ümmü Kâsım bu ilk dalgada hayatını kaybeden âlimlerdir. Bu etki meşhur âlim Safedî'nin (ö. 764/1363) 749 yılındaki salgında hayatını kaybedenler için yazdığı mersiyede⁹⁵ bir başka dille tasvir edilir. Salgının sonraki dalgalarında da çok sayıda meşhur âlim hayatını kaybetmiştir. Memlük dönemi ve Osmanlı dönemi tarih ve tabakat eserleri incelendiğinde her iki dönemde de çok sayıda âlimin salgınlarda yaşamını yitirdiği görülecektir.⁹⁶ İbn Ebî Hacele (ö. 776/1375), İbnü'l-Cezerî (ö.

94 el-Osmanî, *Şifâü'l-kalb'l-mahzûn* vr. 44a-b.

95 İsmail Durmuş, "Safedî", *DİA*, XXXV, 447-50.

96 Salgınlarda hayatını kaybeden âlimler ayrı bir araştırmaya konu olabilir. Bu makalenin sonunda salgın

814/1411), Muhammed b. Ebû Bekir İbn Cemâ'a (ö. 819/1416), İbnü'l-Kirmânî (ö. 833/1430) sonraki dalgalarda vefat ederken İbn Hacer iki kızını bu hastalık sebebiyle kaybetmiştir. On beşinci yüzyıldan bir başka müellif Ebü'l-Mehâsin el-Makdisî (ö. 909/1503) *Fünûnü'l-münûn fi'l-vebâi ve't-tâ'ûn* adlı risalesinde bu dönemde yaşananlara tanıklık eder. 813/1410-11 yılındaki dalgayı babasından aktaran Makdisî, dört dalgaya tanık olmuş, hastalığı atlatıp şifaya kavuşmuştur. Makdisî 873/1468⁹⁷ yılında gelen dalganın çok ürkütücü olduğunu ve süresinin bir yılı bulduğunu, salgınların çoğunun doğudan gelip batıya doğru yayılmasına karşılık bunun başlangıcı Mağrib olan ilk salgın olduğunu söylemiştir. Mısır'a, Şam'a ve daha doğuya yayılan bu salgın büyük bir kırıma yol açmıştır. Müellif oğlu, kızı ve annesinin bu salgında şehit olduğunu da kaydetmiştir.⁹⁸

(vi) Birçok risalede İslâm tarihindeki salgınlara dair bir tarihçe verilmektedir. Bu yönüyle de eserler kroniklerde yer almayan bilgiler ihtiva etmesi sebebiyle oldukça önemlidir. Hüseyin el-Osmanî'nin *Şifâü'l-kalbi'l-mahzûn*'undan sonra İbn Hacer'in *Bezlü'l-mâ'ûn*'unda en başından beri taun salgınlarına dair bir liste verilir. Bu yaklaşım Süyûtî'nin eserinde de görülür. Özellikle İbn Hacer, İslâm tarihi kaynaklarında geçen salgınların uzun bir listesini vermesi bakımından dikkat çekicidir. O ayrıca bu tür kaynaklarda geçmeyen bilgiler için de kendinden önceki risalelerden uzun bir şekilde iktibaslar yapmış ya da tamamıyla ilgili risaleyi alıntılarını yapmıştır. Meselâ Süyûtî de İbn Ebî Hacele'nin eserini bütünüyle aktarmıştır. Ancak burada bir önceki başlıkta ele aldığımız gibi 1347 öncesi kroniklerden yapılan alıntılarının ne kadarının taun ya da hiyarcık vebası olduğu konusunda okuyucu dikkatli olmalıdır.

IV. Osmanlı Entelektüel Elinde Derinleşen ve Genişleyen Literatür

Osmanlı döneminde yazılan risalelerin karakterini, Memlûk, Mağrib, Endülüs ve Anadolu'daki mirasın Osmanlı aklıyla terkibi olarak tayin etmek, sanırız doğru bir zeminde konuşmamıza imkân tanıyacaktır. İslâm dünyasında Kara Ölüm'ün ilk 150 yılında taun hakkındaki müstakil ilmî eserlerin müellifleri çoğunlukla Memlûk coğrafyasından çıkmıştır. Bu evrede eser telif eden Osmanlı âlimi Abdurrahmân el-Bistâmî'nin Memlûk bağlantısını hatırlatmak yerinde olur. Osmanlı'nın Mısır'a girmesinden sonra Mısır uleması ve Mağrib uleması eserler yazmaya devam etmiştir. On altıncı yüzyıldan itibaren bu literatürde İstanbul ve çevresi öne çıksa da Memlûk

sebebiyle vefat eden Osmanlı âlimleri hakkında bir tablo (bkz. Ek IV) çıkarılmıştır. Sadece iki *Şekâik* zeylindeki sayılar Osmanlı dünyasında ilmiyenin ağır kayıplar yaşadığını göstermektedir.

97 1468 yılındaki dalga İstanbul'da da çok etkili olmuştur. Bkz. Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba*, 184.

98 Ebü'l-Mehâsin el-Makdisî, *Fünûnü'l-münûn fi'l-vebâi ve't-tâ'ûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3591.

döneminde yazılan eserlerin dil ve muhtevasının Osmanlı'da da belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle fikhî-kelâmî tartışmalar yukarıda sözü edilen literatürden devralınmış ve geliştirilmiştir. Bu ilk evrede taun hakkında müstakil bir eseri olmasa da Aydınlı Hacı Paşa (ö. 827/1424 [?])⁹⁹ ve otantik bir eser telif eden Tokatlı Molla Lütî (ö. 900/1495) taun konusunda yazan ilk Anadolu âlimleri olarak sayılabilir. Mağrib'den yolu İstanbul'a ve sultan meclislerine düşen Abdülkâhîr et-Tunusî, Fas ve Tunus'taki mirasın temsilcisi olarak zikredilebilir. Aşağıda görüleceği üzere İlyâs b. İbrâhîm Mağrib ve Endülüs Müslümanlarının mirasının dışında Latin dünyadaki mirasın da bir taşıyıcısı olarak görülebilir. İlyâs b. İbrâhîm gibi İdrîs-i Bitlisî de Latin hekimlerin taunla mücadelesinden az da olsa bahseder. Öyle görünüyor ki Mûsâ Câlînûs'tan (ö. 948/1542 sonrası)¹⁰⁰ başka ve muhtemelen onunla aynı yıllarda Sultan II. Bayezid döneminde Latin tabiplerini Osmanlı sarayının gündemine taşıyan isimler vardı.¹⁰¹ Sultan II. Bayezid döneminde Türkçeye tercüme edilen ve mütercimın telif olarak eklediği kısımları bulunan *Alâim-i Cerrâhîn*, Hacı Paşa'nın *Müntehab-ı Şifâ*'sından sonra Türkçede taundan bahseden ilk tıp eserlerinden biridir.¹⁰²

Osmanlı'da öne çıkan iki isim İdrîs-i Bitlisî ve Taşköprülüzâde'dir. İdrîs-i Bitlisî "ilim ve irfan ehli arasında kendisinden önce böyle bir tertibe dayanan eser yazan kimsenin bilinmediğini, eserinin sahip olduğu meziyetler bakımından öncesiz olduğunu söyler."¹⁰³ Bu ifade ve eserin içeriği *el-İbâ'*nın Memlûk mirasından faydalansa da o eserlerden ayrıştığının farkındalığı olarak okunabilir. Bütün bu mirasın terkihi ise on altıncı yüzyılda Taşköprülüzâde elinde gerçekleşecektir.

(i) Osmanlı dönemi veba risalelerinin içeriğinden önce ilk aşamada eserlerin dilleri üzerinde durmamız yerinde olur. Memlûk dönemi eserleri haliyle Arapça iken Osmanlı ilim dünyasında Arapçanın yanında Türkçe eserler de yazılmıştır.¹⁰⁴ Bundan

99 Hacı Paşa, *Müntehab-ı Şifâ: Giriş, Metin*, nşr. Zafer Önler (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1990), 172-177.

100 Robert Morrison, "Mûsâ Câlînûs'un Risâle fi tabâ'i'l-edviye ve isti'mâlihâ Başlıklı Eseri", *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2016): 81.

101 Sultan II. Bayezid'in sarayda bulunan kitaplarının Fihrist'inde salgın hastalık ve taun üzerine yazılan birkaç eserin kayıtlı olması ayrıca kayda değerdir. Molla Lütî ve Abdülkâhîr et-Tunusî'nin eserleri bunların arasındadır. Bkz. Nûkhet Varlık, "Books on Medicine: Medical Knowledge at Work", *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4)*, ed. Gülru Necipoğlu vd. (Leiden, Boston: Brill, 2019), 550.

102 İbrâhîm b. Abdullah, *Alâim-i Cerrâhîn: Cerrâh-nâme*, haz. Mehmet Gürlek (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 106.

103 İdrîs-i Bitlisî, *el-İbâ an mevâki'i'l-vebâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi 275, vr. 105a; Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 2033, vr. 63b; Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed 1473, vr. 8b.

104 On altıncı yüzyıl ve sonrasındaki Osmanlı dönemi risalelerinin diline ve risalelerdeki bilginin doğasına dair dönüşüm hakkında bkz. Nûkhet Varlık, "Between Local and Universal: Translating Knowledge in Early Modern Ottoman Plague Treatises", *Knowledge in Translation: Global Patterns of Scientific Exchange, 1000-1800 CE*, ed. Patrick Manning ve Abigail Owen (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2018), 177-90.

sonra Arapça risalelere sıklıkla yer vereceğimiz için onları tek tek zikretmeye gerek görmüyoruz. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı hekimi Nidâî Mehmed Çelebi Ankaravî'nin (ö. 975/1567'den sonra) II. Selim'e ithaf ettiği *Rebî'u's-selâme*¹⁰⁵ ilk Türkçe eser olmalıdır. Bahar aylarında yazıldığı için "Selamet Baharı" şeklinde adlandırılan esere başka hususiyetleri sebebiyle aşağıda tekrar tekrar atıf yapacağız. Türkçe yazan bir başka müellif Kızılhisarlı Hibri Ali Efendi'dir (ö. 1090/1679'dan sonra). 1089'da Kızılhisar'da (Eğriboz) vuku bulan taun üzerine bir eser yazması kendisinden istenir ve o da *el-Fevâidü'l-Hibriyye fi't-tâ'un ve'l-vebâ*'yı kaleme alır.¹⁰⁶ Hekimbaşı Hayatizâde Mustafa Feyzî'nin (ö. 1103/1692) *Resâilü'l-müşfiyye li'l-emrâzi'l-müşkile* başlıklı beş risaleden oluşan mecmuasının içinde yer alan *Risâle-i Hummâ-yı Redîe* doğrudan taun üzerine olmayıp bozulan hava ve bundan kaynaklı bulaşıcı ateşli hastalıklar hakkında olsa da taunla ilgili pasajlar dikkate alınmalıdır. Bu hastalıklar hıtlardan ağırlıklı olarak safra kaynaklı da olabilir, balgam veya kara safra kaynaklı da olabilir. Bunlara göre adı, belirtileri ve tedavileri de farklılaşmaktadır.¹⁰⁷ Adından bir farmakoloji eseri olduğu izlenimi oluşan Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin'in (ö. 1202/1788) *Cihâzü'l-ma'cûn fi'l-halâs mine't-tâ'un*'u ise taundan korunma ve şifa bulma ile ilgili duaları ihtiva eden Türkçe bir eserdir.¹⁰⁸

Türkçe yazılan bu eserlerin dışında Arapçadan Türkçeye çevrilen eserler de vardır. Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'nin *Risâletü's-şifâ*'sı Sultan II. Mahmud'un (slt. 1808-1839) emriyle matematik ilimler âlimi Ahmed Tevhîd Efendi (1802-1869) tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.¹⁰⁹ Gevrekzâde Hasan Efendi'nin (ö. 1801/1216) *Terceme-i Micennetü't-tâ'un*'u İlyâs b. İbrâhim'in *Micennetü't-tâ'un ve'l-vebâ*'sının¹¹⁰ Türkçe çevirisidir. Bu eserin ikinci bir çevirisi 1894 yılında Ahmed eş-Şâmî Ömerî (ö. ?) tarafından *Tevfikâtü'l-Hamidiyye fi defi'l-emrâzi'l-vebâ*'iyye adıyla yapılmıştır.¹¹¹ Arapça yazılıp Türkçeye çevrilen bir diğer eser İdris-i Bitlisî'nin *el-İbâ an mevâki'l-vebâ*'sıdır.¹¹² Bu risaleyi Muhammed Salih Bitlisî (ö. XVIII. yüzyıl) *Hısnü'l-vebâ* adıyla

105 Nidâî, *Rebî'u's-selâme*, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa 882, 77b-106.

106 Hibri Ali Efendi, *el-Fevâidü'l-Hibriyye fi't-tâ'un ve'l-vebâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez 2757, 1b.

107 Hayatizâde, *Hummeyât Risalesi*, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa 868, vr. 112b-151b; Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdath Vehbi 1389, vr. 68b-92b.

108 Müstakimzâde, *Cihâzü'l-ma'cûn fi'l-halâs mine't-tâ'un*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 1329, vr. 42b-49a.

109 Ahmed Tevhîd Efendi, *Bezlü'l-mâûn fi cevâzi'l-hurûc ani't-tâ'un*, İstanbul Üniversitesi, Cerrahpaşa Tıp Tarihi Kütüphanesi, nr. 225, vr. 2a-b. *Risâletü's-şifâ*'nın hatalar ihtiva eden matbu nüshasının müellif nüsha ile mukabelesi yapılarak tahkikli neşri ve Ahmed Tevhîd Efendi çevirisinin transkripsiyonu bu satırların yazarı tarafından yayına hazırlanmaktadır.

110 Bu risale Ahmed Tahir Nur tarafından tahkik edilerek yayına hazırlanmaktadır.

111 Nûkhet Varlık bu risaleyi yüksek lisans tezinde çalışmıştır.

112 Bu risale Mehmet Emin Güleçyüz tarafından tahkik edilerek yayına hazırlanmaktadır.

Türkçeye tercüme etmiş ve Sultan I. Mahmud'a (slt. 1730-1754) takdim etmiştir.¹¹³ Özellikle İdris-i Bitlisî ve Taşköprülüzâde çevirileri ana metinlerin tamamını ihtiva etmekle birlikte mütercimlerin aralarda kelime ve bazen cümle olarak yaptıkları katkıları da kaydetmek gerekir.

Arapça yazan bir başka müellif Hamdân b. Osmân Hoca el-Cezâirî'dir. Müellif *İthâfû'l-munsîfîn ve'l-üdebâ bi-mebâhisi'l-ihtirâz anî'l-vebâ* adlı eseri 1253/1837-38'de tamamlayıp Sultan II. Mahmud'da takdim etmiştir.¹¹⁴ Padişahın eseri beğenip Türkçeye çevrilmesini emretmesi üzerine Hamdân b. Osmân Hoca Türkçesini yeterli görmese de tercüme bizzat tamamlayıp Sultan'a sunmuştur. Eserin Arapça versiyonu *İthâfû'l-üdebâ*, Türkçesi *Sena'l-ithâf* adlarıyla bilinmekte ve bu durum farklı eserler olduğu izlenimini doğursa da elimizde bir eser ve müellifi tarafından yapılmış çevirisi bulunmaktadır. Hamdân b. Osmân Hoca, salgınlar konusundaki fikirleriyle o dönemde kurulan karantina meclisine de destek vermiş, hatta bu eserdeki görüşler kısa bir zamanda uygulamaya geçirilmiştir.¹¹⁵ Sultan II. Mahmud'un Taşköprülüzâde'nin eserinin çevirisinin yanında yine bu alanda yazılan bir eserin tercümesini istemesi, bu eserlerin iktidarın sağlık politikalarında yol gösterici olduğu anlamına gelmektedir. Hamdân b. Osmân Hoca'nın eserinin bir diğer önemli yanı İdris-i Bitlisî ve Taşköprülüzâde'nin savunduğu üzere tedbir alınmasını dinî dayanaklara ve bilimsel temellere oturtan söylemidir. Bu konuya aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde temas edeceğiz.

(ii) İslâm'ın ilk yüzyıllarından itibaren hastalık karşısında Allah'ın takdirine boyun eğme, tevekkül, şifayı veren gücün Allah olduğunu hiçbir şekilde hatırdan çıkarmama gibi itikadî bahisler hadis kaynakları, fıkıh literatürü ve tasavvuf eserlerinin yanında yer yer tıp eserlerinde gündeme gelmiştir. Özellikle ilk dönem sûfilerinden beri tedavinin naslarda belirlenmiş tevekkül anlayışına karşı olduğunu savunan bir grup var olagelmıştır. Birçok fıkıh ve kelâm âliminin yanında bazı tabipler bu yaklaşımı doğru bulmamışlardır. Taun üzerine yazılan risaleler de böyle bir miras devralmış ve bu eserlerde oldukça derin fikhî ve kelâmî tartışmalar hiç eksik olmamıştır. Memlûk döneminde yazılan risalelerde görülen bu perspektif, İdris-i Bitlisî ile âdeta seviye atlamış, Taşköprülüzâde'de çok daha sistematik bir veçhaye

113 Bkz. Muhammed Salih Bitlisî, *Hısnü'l-vebâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2484 vr. 4b. Bu çevirinin transkripsiyonu yayına hazırlanmaktadır.

114 Hamdân b. Osmân Hoca el-Cezâirî, *İthâfû'l-munsîfîn ve'l-üdebâ bi-mebâhisi'l-ihtirâz anî'l-vebâ* (İstanbul: Dâru't-Tıbâ'atî'l-Âmire, 1254), 6. Bu metnin modern baskısı ve çevirisinin transkripsiyonu yayına hazırlanmaktadır.

115 Zekeriya Kurşun, "Osmanlı Cezayiri'nin Son Müdâfii Hamdan b. Osman Hoca (1773-1842)", *Tarihimizden Portreler: Osmanlı Kimliği Prof. Dr. Cevdet Küçük Armağanı*, ed. Zekeriya Kurşun ve Haydar Çoruh (İstanbul: Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği / ORDAF, 2013), 51-52.

bürünmüş ve aradan geçen yüzyıllara rağmen literatürün son büyük eseri Hamdân b. Osmân Hoca el-Cezâirî’de mütekellim yaklaşımı kendini göstermiştir. Söz konusu durum çare arama ve tedavi karşısı söylemin daima bir şekilde var olduğuna delalet etmektedir. İdrîs-i Bitlisî gibi müellifler hastalığa tıbbî çareler aramanın Kur’an’da ve hadislerde belli bir karşılığı olan tevekküle ve dolayısıyla itikada aykırı olmadığı fikrinde birleşir. Öte yandan taun olan yerden ayrılma ya da tedavi insanı gücün mutlak anlamda Allah’ın elinde olması anlayışından da uzaklaştırmamalıdır. Dolayısıyla konu çare arayarak insanın iradesini göstermesi ile Kadîr ve Fâil-i Muhtâr Allah inancını zedelemeyecek ara bir pozisyonda müzakere edilir ve buna delalet eden naslarla iddialar pekiştirilir.¹¹⁶

İdrîs-i Bitlisî’nin 1512’de hac yolculuğu dönüşünde kafilenin Şam beldelerine doğru yaklaştığında Kahire’de taun çıktığı bilgisi yayılır. Bu sırada Sultan II. Bayezid vefat eder ve yerine geçen Yavuz Sultan Selim, İdrîs-i Bitlisî’ye derhal payitahta dönmesini emreder. Mutat olan güzergaha göre katile İskenderiye’ye yönelip gemiyle İstanbul’a gelirken İdrîs-i Bitlisî Halep’ten İskenderiye’ye gitmekten vazgeçer ve Anadolu’dan karayolu ile gelmeye karar verir. Onun bu kararı ve görüşleri bilhassa “Şam ve Halep uleması ile bazı sözde Acem ve Arap sûfileri” arasında yayılır. Ancak İdrîs-i Bitlisî onlarla verimsiz bir tartışmaya girmekten kaçınır ve Anadolu’ya gelir.¹¹⁷ Bu sırada kendisinin veba olan bir yerden uzak durmanın dinî bir hüküm ve aklın gereği olduğu, böyle bir yere girmenin de dinî ve aklî açıdan haram olduğu yönündeki görüşleri ilim meclislerinde yayılmıştır. “Cehalet içindeki bir grup fakihin” kendisine yönelik ağır ithamları ve bazı nasları zahirine hamledip Allah’ın kaderinden kaçmanın haram ve O’nun kazasına razı olmanın da farz olduğu yönündeki beyanları ve bir anlamda suçlamaları üzerine *Veba Olan Yerlerden Uzak Durma (el-İbâ an mevâki’i’l-vebâ)* başlıklı eserini yazmıştır.¹¹⁸ İdrîs-i Bitlisî burada kendisine yönelik eleştirileri ve bunların cevaplamanın yanında konuyu kelâmî bir perspektifte ele alır ve literatürde bu söylemin gelişmesine önemli bir katkı yapar. Öyle ki risalenin adını bilmeyen bir okuyucu üç alt başlıktan oluşan mukaddimeye baktığında bir kelâm metni okuduğunu düşünebilir. Bu üç başlığın ilk ikisinde kazâ, kader, cebr ve ihtiyar kavramları tahlil edilirken Fâil-i Muhtâr Allah inancıyla ilgili nasların hususen konu edinilmesi hassas bir inanç meselesinin tartışıldığını ortaya

116 İdrîs-i Bitlisî, *el-İbâ*, Âşir Efendi 275, vr. 104a, 107a vd.; Şehid Ali Paşa 2033, vr. 63a, 66a vd.; III. Ahmed 1473, vr. 6b, 15a vd.

117 Eserin çevirisinde Muhammed Salih Bitlisî, İdrîs-i Bitlisî’nin İskenderiye, Beyrut ve Trablus tarafına gitmeyip kara yoluyla Kayseri ve sonra Konya’ya geldiğini belirtir. Bkz. Muhammed Salih Bitlisî, *Hisnü’l-vebâ*, Esad Efendi 2484, vr. 5b.

118 İdrîs-i Bitlisî, *el-İbâ*, Âşir Efendi 275, vr. 102b-103b; Şehid Ali Paşa 2033, vr. 62b-63a; III. Ahmed 1473, vr. 5a-6b.

koymaktadır. Aynı şekilde Taşköprülüzâde'nin risalesi de ta en başından tartışılan konunun bir inanç meselesi olduğunun altını çizer. Dahası Taşköprülüzâde eserin yazım gerekçesini bir salgın durumunda alınan tavrın itikadî boyutuna hasretmiş ve salgından kaçarak kurtulma vehmini Allah'ın dilediğini yapmasına aykırı bir tutum olarak görmüştür.

[Metin 5] أما بعد فهذه رسالة الشفاء لأدواء الوباء أملتيتها نفعا لكافة المسلمين في أمر الاعتقاد وصونا لعقائد الأمة في حق هذه البلية عن طرفي الاقتصاد، حتى توهم شزيمة لا يعرفون الحر من البر أن الهلاك بالقرار والنجاة بالفرار، وما أوقعهم في هذه الهاوية إلا نسيانهم الفاعل المختار، أعاذنا الله وجميع المسلمين من هذه الداهية الدهياء والافتنان بهذه البلية العمياء ومن الوقوع في أودية الضلال في أمر هذا الداء العضال.

Şimdi bu *Risâletü's-Şifâ li-edvâi'l-vebâ'*'yı inanç konusunda tüm Müslümanlara faydalı olması ve bu hastalıkla olan imtihanda ümmetin itikadının orta yoldan sapmaması için yazdım. Şöyle ki sapla samanı birbirinden ayırt edemeyen bir grup yerinde durmanın helaki ve kaçmanın da kurtuluşu getireceğini vehmetti. Onları bu cehennem çukuruna Fâil-i Muhtâr'ı unutmaları düşürmüştür. Allah bizleri ve tüm Müslümanları bu yıkıcı afetten ve kör edici imtihandan, bu amansız hastalık içinde dalalet vadilerine düşmekten muhafaza eylesin.¹¹⁹

Taşköprülüzâde'nin aşırı akılcı tutum sergileyenlere karşı tavrı aldığı ortadadır. Ancak eserde bunların kimler olduğuna dair bir kayıt açıkça geçmemektedir. İdrîs-i Bitlisî gibi Taşköprülüzâde'nin ele aldığı ilk konu da tevekkül kavramıdır. Taşköprülüzâde mukaddimede İslâm düşünce tarihindeki tevekkül anlayışlarını gruplandırır ve farklı yaklaşımların dayandığı delilleri tartışmaya açar. Bu bahisler müellifin güçlü kelâmcı kimliği kendisini gösterdiği yerlerdir. Biz Taşköprülüzâde'nin İdrîs-i Bitlisî gibi orta bir pozisyonun mümkün olduğunu temellendirmeye çalıştığını düşünüyoruz.

(iii) Mevcut tıp paradigması teşhis ve tedavi için fazla bir imkân tanımasa da Osmanlı dönemi metinlerinde tıbbî söylem Memlûk eserlerine nazaran görece daha öne çıkmıştır. Böyle bir durum için söylenebilecek ilk makul sebep Osmanlı müellifleri arasında hekim ya da hekimbaşların eser telif etmesidir. Sultan II. Bayezid döneminde yazılan iki risale Abdülkâhîr et-Tunusî'nin *Kitâbu't-Tıbb fî tedbiri'l-müsâfirîn ve marazi't-tâ'ûn*'u¹²⁰ ve özellikle bir hekim olan İlyâs b. İbrâhîm'in *Micennetü't-tâ'ûn ve'l-vebâ'*'sında tıbbî bilgi kendini belirgin bir şekilde göstermiştir. Tunusî İstanbul'da Sultan II. Bayezid'in huzurunda bazı seçkin insanların olduğu mecliste tıp, taun, taunun sebebi ve tedavisi hakkında bir müzakere yapıldığını ifade etmektedir. Kendisinin bu konuda söyleyeceklerinin olduğunu belirten Tunusî, iki bölümden oluşan bir eser telif etmiştir. Sultan II. Bayezid'e ithaf edilen bu eserin ikinci bölümü taun, sebepleri

119 Taşköprülüzâde, *Risâletü's-Şifâ*, 2.

120 Abdülkâhîr et-Tunusî, *Kitâbu't-Tıbb fî tedbiri'l-müsâfirîn ve marazi't-tâ'ûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 4814, vr. 55a-101b.

ve tedavisi hakkında olup hâkim tıp paradigmasına göre bir anlatı söz konusudur.

Tıbbî söylemi daha ileri taşıyan İspanya'dan İstanbul'a gelen *Micennetü't-tâ'ûn ve'l-vebâ*'nın yazarı İlyâs b. İbrâhîm'dir. Müellif söze doğrudan yararlandığı tıp kaynaklarının listesiyle başlar. Hipokrates'in *Epidemia*'sından İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) *el-Külliyât*'ına uzanan bir liste¹²¹ meselenin tıbbî bir perspektifle ele alınacağını baştan aşikâr eder. Sultan II. Bayezid'in hizmetine vesile olacak bir metin kaleme alan müellif, eserin yazım gerekçesi kabilinden iki hususa işaret eder. İlki taun ile deprem arasında olduğunu düşündüğü ilişkidir. Nitekim kendisinin bu eseri yazmasından önce de İstanbul'da bir deprem olmuş ve ardından taun baş göstermiştir. Bu teoriyi Aristoteles'ten itibaren atfı yaptığı kaynaklarla açıklayan müellif, İslâm öncesi tıp kaynaklarında görülen iklim, hava ve salgın arasında kurulan ilişkiyi özetlemiş, bu kaynaklardaki anlatıyı korumuş ve daha farklı kaynakları referans göstermiştir.¹²² Müellifin eseri yazma yönündeki ikinci gerekçesi ise alandaki tıbbî söylem ve uygulamaya duyulan ihtiyacın giderilmesiyle ilgilidir ve hatta büyük ihtimalle İstanbul hekimlerinin taunu tedavi etmedeki yetersizlikleri ve geri duran tavırlarıdır:

[Metin 6] إني وجدت أطباء هذه الديار لا يعالجون مرض الطاعون إلا قليلا، ولا يلتفتون إليه إلا متكاسلا، ويعدّون الخلاص من هذا المرض أمرا ممتنعا محالا، وإني أيضا لا أشك في هذا المرض مشكل وعلاجه صعب، لكن الخلاص منه ممكن، لأنني عاجلت هذا المرض مرارا ما تلقيت من الأطباء المهرة، فعوفي بإذن الله تعالى.

Ben bu bölgenin hekimlerini şöyle bir halde buldum: Az bir şey hariç taunu tedavi edemiyorlar, gevşek bir tavırla ona yaklaşıyorlar ve bu hastalıktan kurtulmayı imkânsız, olanaksız görüyorlar. Ben de bu hastalığın zor, tedavisinin çetin olduğundan şüphe etmiyorum, fakat onun çaresi de mümkündür. Zira ben hazık hekimlerden aldıklarımla bu hastalığı defalarca tedavi ettim ve Allah'ın izniyle şifa bulundu.¹²³

Her varağı ayrı bir dikkatle okunması gereken bu risalede bir hususa daha işaret etmekle yetineceğiz. Eserde havanın bozulmasından kaynaklı ateşler ve taunun tıbben tanımlanması ve tedavisinin geçmişteki serüvenine dair tahliller fevkalade önemi haizdir. Ona göre önceki hekimler, bilhassa İbn Sînâ bu hastalıkların tedavisi üzerinde son derece kısa bir şekilde durmuştur. *el-Kânûn*'da başka hastalıkların tedavisi söz konusu olduğunda daha ayrıntılı yazan İbn Sînâ, bu kadar yaygın ve zararı çok fazla olan tauna gelince özet bir anlatıma yer vermiştir. Belli ki bu durum İlyâs b. İbrâhîm'in okuduğu Latin hekimler tarafından gündeme getirilmiştir. Zira İlyâs b. İbrâhîm Avrupa'daki Hıristiyan hekimlerin İbn Sînâ'nın bu konudaki suskunluğunun nedenine dair görüşlerine yer vermiştir. Muhtemelen bu hekimler 1347 sonrasında çare aramak için *el-Kânûn*'u daha dikkatle incelemişler ve umduklarını bulamayın-

121 İlyâs b. İbrâhîm, *Micennetü't-tâ'ûn ve'l-vebâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2483, vr. 28b.

122 İlyâs b. İbrâhîm, *Micennetü't-tâ'ûn*, vr. 30a, 31b.

123 İlyâs b. İbrâhîm, *Micennetü't-tâ'ûn*, vr. 30b.

ca bu ince fikirli filozof tabibin sessizliğine gerekçe aramışlardır. İbn Sînâ çok kez tecrübe edilen ve inceleme imkânı olan hastalıklarda yazıyorken bu hastalık onun döneminde pek etkili olmadığı için geri durmuş olmalıdır. İlyâs b. İbrâhim böyle bir yorumu aktarmakla yetinirken kendisi İbn Sînâ'nın pozisyonu hakkında farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Ona göre (*ve emmâ inde'l-fakîr*) Şeyh İbn Sînâ bilgisinin çokluğu ve aklının keskinliği sayesinde hekimlerin bu hastalığın tedavisi konusunda kör olduğunu düşünüyordu. Dolayısıyla İbn Sînâ bu hastalık hakkında kısa yazdı, çünkü bu hastalığı metafizik dünyaya (*rûhânî*) daha yakın görmüş olmalıydı.¹²⁴ İlyâs b. İbrâhim'in bu meseledeki İbn Sînâ okuması daha isabetli gözükmektedir. Zira İlyâs b. İbrâhim'i haklı çıkararak ifadeleri *el-Kânûn*'da bulmak da mümkündür. İbn Sînâ bizzat taun hakkında değil, ama havanın bozulma sebeplerini açıklarken mıknaşın çekmesi gibi bazı acayip halleri (*havâss*) metafizik bir düzleme, tanrısal varlık akışına (*el-feyzü'l-ilâhî*) havale etmesine¹²⁵ benzer bir yaklaşım sergilemiştir. Ona göre havanın bozulma sebeplerinden biri karasal (*mine'l-ard*), biri de bizzat havanın kendisiyle (*mine'l-hevâi nefsehu*) ilgilidir. Bunlardan başka insanın soluduğu hava, niteliği insanlar için gizli olan semavî bir durumdan dolayı (*ev li-emrin semâ-viyyin hafiyin ale'n-nâs*) da bozulabilir.¹²⁶ İlyâs b. İbrâhim salgın (veba) ve taunun dört sebebinden bahsetmiştir. Astronomik/astrolojik (*iktirânü'l-ulviyyât*), jeolojik, çevresel sebeplerden başka ilahî sebepten söz eden İlyâs b. İbrâhim bunun gerçek etken olduğunu söylemiş ve bu bilgisini de Sevilalı Isidore'a (ö. 636) dayandırmıştır.¹²⁷ Böylece o, bu yorumun İbn Sînâ öncesine uzanan kökenlerine işaret etmiştir. Ancak bu çerçevede daha çok atıf yapılan isim İbn Sînâ'dır. Bu başlığın sonunda daha ayrıntılı konuşacağımız Molla Lütüfi havanın bozulmasının tabii yersel sebepleri olduğu gibi ilâhî göksel sebepleri olduğunu İbn Sînâ'nın *el-Kânûn*'daki bu pasajına atıfla izah etmiştir. Molla Lütüfi *Taz'îfü'l-mezbah* eserinde havanın bozulması ve taundan kurtulmanın yolunu anlatırken de aritmetik, geometri ve vefk ilminin işlevselliğini savunmuştur. Hekimlerin taun hastalığını gereği gibi irdelemedikleri İdrîs-i Bitlisî'nin de gündeme getirdiği bir bahistir. Aşağıya aldığımız pasajda taunun en tehlikeli hastalık olmasına rağmen literatüre yeterince giremeyeşine dikkat çeken İdrîs-i Bitlisî bu durumun gerekçesi olarak İlyâs b. İbrâhim ile benzer bir yaklaşıma sahiptir. Hastalığın ortaya çıkma sebepleri ve belirtilerinin kayıt altına alınamaması teşhisin ve tedavinin belirlenememesine yol açmaktadır:

124 İlyâs b. İbrâhim, *Micennetü't-tâ'ûn*, vr. 35a.

125 İbrahim Halil Üçer, "Mıknaş Neden Çeker", *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 46 (2019/1): 29-58.

126 İbn Sînâ, *el-Kânûn*, I, 259.

127 İlyâs b. İbrâhim, *Micennetü't-tâ'ûn*, vr. 30b-32a. Benzer ifadeler için bkz. Isidore of Seville, *On the Nature of Things*, tr. Calvin B. Kendall, Faith Wallis (Liverpool: Liverpool University Press, 2016), 167.

[Metin 7] والأطباء ما ذكروا في الكتب إلا الحميات الوبئية، ولم يوردوا في أكثر الكتب بابا واحدا مفردا في الطوائع مع أنها أعظم الأمراض وأخوفها، لأن أسباب حدوثها وعلامات عروضاها في الأبدان والبلدان غير مضبوطة، وأكثرها لا يتنظم بالقواعد المكذورة في الحميات الوبئية ويتخلف التدابير الطبية فيها غالبا لخفاء حال المبتلى به في أسبابها وعلاماتها، ولا يطلع عليها إلا المؤيد بالقوة القدسية في تدابيرها ولا يقدر على علاجها وإبرائها إلا الحكيم القدير، فلهذا ترك أكثر الأطباء تعرضهم بخصوص ذكر الطاعون وأصنافها وأسبابها وعلاماتها ومعالجاتها واكتفوا بالحميات الوبئية لاقتران أكثرها بالحمى العفني.

Hekimler kitaplarında ancak ateşli salgınları ele aldılar. Hastalıkların en şiddetlisi ve en korkuncu olmasına karşın taunlar hakkında çoğu kitapta müstakil bir bölüme yer vermediler. Çünkü taunların bedenlerde ve şehirlerde ortaya çıkma sebepleri, kendisini gösteren belirtileri doğru bir şekilde kaydedilmemiştir. Taunların sebepleri ve belirtileri havanın bozulmasıyla oluşan ateşli salgınlar için sayılanlara uymaz ve bunlarda tıbbî önlemler çoğunlukla hastalığa düşen kişiye göre ve belirtilerin kapalılığından dolayı hastalığın gerisinde kalır. Bunun inceliğine ancak mukaddes bir güçle desteklenmiş kişi muttali olur. Taunun tedavisi ve uzaklaştırılması ancak Hakîm ve Kadir'in kudretindedir. Bunun içindir ki hekimlerin çoğu, söz taun bahsine, onun türlerine, sebeplerine, belirtilerine ve tedavilerine gelince üzerine gitmekten geri duruyorlar ve ateşli salgınların çoğu çürüme kaynaklı ateşler ile birbirine yakın olduğu için ateşli salgınlarla yetiniyorlar.¹²⁸

Tıp kaynaklarındaki bu bilgi kısırlığa rağmen risalelerde İbn Sînâ ve *el-Kânûn*, tıbbî anlatıda en sık başvurulmuş kaynaklardan biri olmaya da devam etmiştir. İdris-i Bitlisî *el-Kânûn*'un "el-Hummeyâtü'l-vebe'yye" bölümüne atıf yaparak damarın yarılması yöntemiyle kan almayı tartışır. Bu konuda İbn Sînâ'yı takip eden hekimler olduğu gibi ona muhalefet edenler de vardır. İdris-i Bitlisî bu geleneğin dışında Latin hekimlerinden duyduğu faydalı şeyleri de zikreder: Mesela "Her gün fermente edilmiş bir soğan yiyen kimseye taun zarar vermez."¹²⁹ Galenos ve İbn Sînâ Taşköprülüzâde'nin de en fazla referans yaptığı tıp kaynaklarıdır.¹³⁰

On altıncı yüzyılın bir başka müellifi hekim Nidâî eserini "hikmet, tıp ve dinî kaynaklardan kendi tecrübesiyle ulaştığı edviye ve ilaçtan ahz ve cem ettiğini" söyler. Ona göre "veba ve taun hakkında nice kıl u kâl vaki olmuş, def ve devasının tedbirine müteallik nice türlü ahvâl söylenmişse" de uygulanabilirliği olan, yol gösterici bir esere (*düstûru'l-amel*) ihtiyaç olmuş ve kendisinden böyle bir istekte bulunulmuştur. Bu iddialı söylemine¹³¹ karşın eserin Osmanlı muhitinde söylem belirleyen bir eser olduğunu ifade etmek zordur. Öte yandan başta vaat edildiği üzere tıbbî anlatımın yanında dinî kaynaklar ve yöntemler de eserde kendine yer bulur. Mesela müellif

128 İdris-i Bitlisî, *el-İbâ*, Âşir Efendi 275, vr. 120b. Muhammed Salih Bitlisî, *Hısnü'l-vebâ*, 19b.

129 İdris-i Bitlisî, *el-İbâ*, Âşir Efendi 275, vr. 151b; Şehid Ali Paşa 2033, vr. 95a; III. Ahmed 1473, vr. 77a. Bu örnek Taşköprülüzâde'de şöyle aktarılır: "Hatta güvenilir kaynaklar şunu söyledi ve bunu tecrübeye dayandırdı." Taşköprülüzâde, *Risâletü's-Şifâ*, 61.

130 Taşköprülüzâde, *Risâletü's-Şifâ*, 17, 20, 21, 43, 60, 62, 63.

131 Nidâî, *Rebî'u's-selâme*, vr. 80a-81a.

şer'î tedbirler kapsamında insanlara iyilik ve bağışta bulunmayı ilk sırada sayar. Zira hayırda bulunma en başta insanın ömrüne ömür katar. İkincisi de duadır, özellikle darda kalmışın duasını almaktır.¹³²

On yedinci yüzyılda Osmanlı'da hekimbaşılık yapmış İbn Sellûm (ö. 1080/1669)¹³³ veba ve taun meselelerine vefatından sonra oğlunun talebiyle derlenmiş¹³⁴ tıp ansiklopedisi hüviyetindeki eseri *Gâyetü'l-itkân fî tedbîri bedeni'l-insân*'da değinmiştir. İbn Sellûm'un *Gâyetü'l-beyân fî tedbîri bedeni'l-insân*'ında da "Ateşler (*Hummeyât*)" bölümünde¹³⁵ veba türleri, taun, bunların sebepleri, belirtileri, tedavileri gibi bahisler yer almaktadır. İbn Sellûm konuya eski tıp (*et-tıbbü'l-kadîm*) paradigması ve bunun imkânları dâhilinde baktığı gibi XVI. ve XVII. yüzyılın başında Avrupa'da ortaya çıkan tıp birikimini de kullanmakta, böylelikle eski ve yeni tıbbî bir arada değerlendirmiştir. İbn Sellûm taunun tedavisi konusunda İslâm dönemi hekimlerinde olmayıp Alman hekim Daniel Sennert (1572-1637) ve bazı Avrupalı hekimlerin savunduğu uygulamaların (*ve zehebe ekserü'l-müteahhirin mine'l-Efrec ve Senartûs el-Cermânî ilâ cevâzi'l-fasd*) olduğunu aktarmıştır.¹³⁶ İbn Sellûm'un *Gâyetü'l-beyân*'ında "taun", çiçek (*cüderî*) ve kızamık (*hasbe*) ile birlikte "Ateşler" bölümünün altında yer alırken aynı semptomların görüldüğü "hıyarcık vebasası (*hıyârek*)" "Şişlikler" bölümünün altında ele alınmıştır.¹³⁷ İbn Sellûm salgınların, taunun nasıl ortaya çıktığını tartışırken farklı görüşlere yer vermiştir. Bunlardan biri de bazı yerlere özel zehirlerin ortaya çıkması teorisi. O bu yerlere Kahire ve İstanbul'u örnek vermiştir.¹³⁸ İbn Sellûm en genel anlamda vebayı tanımladığı, türleri, sebepleri ve tedavilerini ele aldığı başlıkta vebaların üç tür sebebi olduğunu kabul ettiği görülür. Yersel ve göksel sebeplerin yanında bir başka sebep daha vardır. Halefi Memlûk ve Osmanlı müelliflerinin kabul ettiği üzere günahların çokluğu, zina, eşcinsellik, zulüm, cinayet sebebiyle Allah bu hastalığı insanların başına musallat etmektedir.¹³⁹ İbn Sellûm'un *Tercemetü'r-Risâle fî'l-hummeyâti'r-redîe ve'l-vebâiyye*'si yeni tıbbın temsilcilerinden İspanyol hekim Luis Mercado'un (1520-1606) bozulan hava ve ateşli hastalıklar konusundaki Latince eserinin kısaltılmış Arapça bir

132 Nidâi, *Rebî'u's-selâme*, vr. 97a-99a.

133 İbn Sellûm'un yeni tıbbın Osmanlı ilim dünyasına girişiindeki katkılarını ve çevresini devam eden TÜ-BİTAK 1003 Projesi dâhilinde çalışmaktayız.

134 İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân fî tedbîri bedeni'l-insân*, thk. Muhammed Yâsir b. Mahmûd Cemil Zakkûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2018), 50-51.

135 İbn Sellûm, *Gâyetü'l-beyân fî tedbîri bedeni'l-insân*, Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, nr. 975, vr. 258 vd.

136 İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân*, 886-887.

137 İbn Sellûm, *Gâyetü'l-beyân*, vr. 273b-277b, 279b.

138 İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân*, 878; *Gâyetü'l-beyân*, vr. 273b.

139 İbn Sellûm, *Gâyetü'l-itkân*, 879.

çevirisi¹⁴⁰ olup iki bâbdır. Bu risalenin başında ateşli vebalar, veba, taun ve bunların sebepleri, benzerlikleri ve farkları üzerinde durulmaktadır.¹⁴¹

İlyâs b. İbrâhim hastalığın ruhanî boyutunu inkâr etmese de bedensel tıbbın sınırları dâhilinde bir çözüm olduğuna inanmış ve bunun için gerekli tüm imkânları seferber etmeyi savunmuştur. Ancak taun hakkındaki söylemde tıbbî bilginin öne çıkmasını sadece hekim olan İlyâs b. İbrâhim veya İbn Sellûm ile sınırlandırmak doğru olmaz. Doğa bilimleri üzerine de telifatı olan İdrîs-i Bitlisî ve farklı sahalardaki ilgisiyle Taşköprülüzâde gibi tıbbî söylemi ve tıbbî çarelere yönelmeyi savunan âlimler de vardır. İdrîs-i Bitlisî fizik ve metafizik çareler şeklinde ikiye ayırdığı hastalıkla mücadele meselesinin fizik boyutunda klasik tıp literatüründeki bilgileri ustaca kullanır. Hatta Batılı hekimlerden örnekler de verir.¹⁴² Bu meseleyi bir sonraki maddede İdrîs-i Bitlisî, Taşköprülüzâde ve Hamdân b. Osmân Hoca el-Cezâîrî'nin çare arama ve tedavinin nakli ve bilimsel temelleri olduğunu savunan tutumları bağlamında ele alacağız.

(iv) Taun risaleleri müellifleri taunun tıbbın imkânları dâhilinde tedavisinin çok güç olduğu ya da neredeyse imkânsız olduğu şeklinde bir dil kullanmaktan geri durmaz. İlyâs b. İbrâhim'den alıntıladığımız pasajda görülen ifadenin bir benzerini Taşköprülüzâde zikreder. Ona göre de hastalık neredeyse tedavi edilemez (*ed-dâ'û'l-udâl*) kategorisindedir. Ancak bu durum onları tedavinin ve diğer tıbbî çarelerin gereksiz olduğu fikrine yöneltmemiştir. Mevcut tıp paradigmasının imkânlarının sonuna kadar tüketildiği ve hatta bunlara başvurma akıl ve dinin bir gereği olduğu görülmektedir. Ne var ki tecrübe bunların hastalığın üstesinden gelmeye yetmediğini de gözler önüne sermektedir. Öyleyse fiziğin sınırları içinde çareler aranmalı, ama bunun da ötesine geçip ruhanî âlemden istimdât peşinde olmalı ve fıkhen meşru sayılan yollara tevessül edilmelidir. Osmanlı'da taun risaleleri literatüründe ilk olarak âyetlerin belli sayıda okunması, esmâ-i hüsnâdan bazılarını belirlenmiş sıra ve sayıda okumaya dayalı korunma ve hastalığın uzaklaşması yönündeki dualar ve yakarışlar Abdurrahmân el-Bistâmî'de görülür. Bistâmî'nin¹⁴³ İhvânü's-Safâ gibi heterojen

140 Natalia Bachour, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert frühneuzeitlichen Istanbul: Studien zur Rezeption des Paracelsismus im Werk des osmanischen Arztes Şâliḥ b. Naşrullāh Ibn Sallūm al-Ḥalabî* (Freiburg: Centaurus Verlag, Media KG, 2012), 85.

141 İbn Sellūm, *Tercemetü'r-Risāle fi'l-hummeyâtî'r-redie ve'l-vebâiyye*, Bayezid Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi 2520, vr. 301a-308b.

142 İdrîs-i Bitlisî, *el-İbâ*, Âşir Efendi 275, vr. 151b; Şehid Ali Paşa 2033, vr. 95a; III. Ahmed 1473, vr. 77a. حتى إني سمعت من ثقة بأن يروي عن بعض أطباء الأفرنج أنه من أكل كل يوم على الريق بصلا خللا لم يضره الطاعون.

143 Bistâmî hakkında bkz. İhsan Fazlıoğlu, "İlk Dönem Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında İhvânü's-Safâ ve Abdurrahmân Bistâmî," *Divân İlmi Araştırmalar Dergisi* 2 (1996-2): 229-40; Noah Gardiner, "The Occultist Encyclopedism of 'Abd al-Raḥmân al-Bisṭāmî", *Mamluk Studies Review* 20 (2017): 3-38. Faruk Akyıldız, "Erken Dönem Osmanlı Tarihi'nde İlim ve Tasnif Anlayışı: Abdurrahmân Bistâmî'nin *el-Fevâ'ihü'l-Miskiyye*

bir felsefi sisteme vâkıf olmasının yanında Ahmed el-Bûnî'nin (ö. 622/1225 ya da 630/1232-1233)¹⁴⁴ harfler ve isimler ilmindeki (*ilmü'l-hurûf ve'l-esmâ*) mirasını okuyan ve bu kültürü Osmanlı'ya taşıyan önemli kanallardan biri olduğunu ifade etmekte fayda var. Bistâmî *Şemsü'l-âfâk* ve *el-Fevâ'ihu'l-miskiyye fi'l-fevâtihi'l-Mekkiyye* eserlerinde Bûnî'nin başta *Şemsü'l-Ma'ârif* olmak üzere eserlerinin ve görüşlerinin Osmanlı ilim çevrelerinde kabul görmesine vesile olmuştur. Bistâmî'den sonra Bûnî'ye atıf yapan bir başka isim Molla Lütü'dir. Üç bâbdan oluşan *Taz'îfü'l-mezbah*'da taundan kurtulmak için vefk ilminin kılavuzluğuna ihtiyaç olduğunu kabul eden Molla Lütü, vefk ilminin kısa tarihçesini Bistâmî'nin *Şemsü'l-âfâk*'ından aktarmıştır.¹⁴⁵ Molla Lütü risalenin oldukça kısa olan üçüncü ve son babında vebadan kurtulmada esmâ-i hüsnânın tesirine bazı örnekler üzerinden yer vermiştir. Molla Lütü'nin belli duaların kaç kez okunacağını anlatırken eserde çoğunlukla olduğu gibi veba kelimesini kullanmıştır. Molla Lütü *Taz'îfü'l-mezbah*'ın üçüncü babında Bûnî'ye de atıf yapmıştır: "Bûnî dedi ki 'Evinin kapısının üzerine el-Bâkî el-Hallâk yazan bir kimsenin evinde kimse taundan ölmez.'"¹⁴⁶

Vefk ve benzeri ilimlerden taun salgınlarında istifade etme Bistâmî ve Molla Lütü'den sonra İdrîs-i Bitlisî, İbn Kemâl ve Taşköprülüzâde gibi fıkıh dilini çok iyi bilen müderrislik, kadılık, şeyhülislâmlık yapmış müelliflerin eserlerinde de kendisine yer bulmuştur. İdrîs-i Bitlisî'nin metafizik tedbirler (*el-isti'lâc bi't-tedâbir-i-rûhânîyye ve'l-intifâ' bi'n-nâfi'âti'r-rûhânîyye*) kategorisinde saydığı bu tür uygulamalar tüm bilimsel (*aklî*) yöntemlerin yanında iltica edilecek bir alandır. İdrîs-i Bitlisî felsefi ahlâk ve tasavvuf literatüründe çok görülen bedensel tıp-ruhanî tıp karşılaştırmasını kullanmıştır. Bedensel tıbbın üstatları olduğu gibi ruhanî tıbbın da üstatları vardır ve bu hastalıkta onların reçetelerine uyulmalıdır. İdrîs-i Bitlisî yer yer isim vererek ve bazen de genel atıflarla bu türdeki kaynaklarını ve onlardan nasıl istifade ettiğini dile getirmiştir.¹⁴⁷

Tauna karşı benzer çarelere yönelme tavrı Şeyhülislâm İbn Kemâl'de de görülür. İbn Kemâl'in kısa taun risalesi ayetler, dualar ve bunların nasıl, ne kadar okunacağını izah eden ve okült kültürün içinde görülecek bir metindir. Bu risalenin çok küçük bir

fi'l-Fevâtihi'l-Mekkiyye Adlı Eseri ve Etkileri" (Yüksek lisans tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2019).

144 Noah Gardiner, "Esotericist Reading Communities and the Early Circulation of the Sufi Occultist Aḥmad al-Bûnî's Works", *Arabica*, 64/3-4 (2017): 435.

145 Molla Lütü, *Taz'îfü'l-mezbah*, *La duplication de l'autel: Platon et le problème de Delos*, yay. M[ehmet] Şerefettin Yalıtıkaya, çev. Abdülhak Adnan Adıvar, Henry Corbin (İstanbul: Institut Français d'Archeologie de Stamboul, 1940), 16.

146 *Taz'îfü'l-mezbah*'ın Arapça metnini Şerafettin Yalıtıkaya yayına hazırlamış, Henry Corbin ve Adnan Adıvar Fransızca'ya çevirmiştir. Ancak mütercimler *Taz'îfü'l-mezbah*'ın üçüncü babının çevirisi yapmamıştır. Arapça metin için bkz. Molla Lütü, *Taz'îfü'l-mezbah*, 21-23.

147 İdrîs-i Bitlisî, *el-İbâ*, Âşir Efendi 275, vr. 157a; Şehid Ali Paşa 2033, vr. 98b; III. Ahmed 1473, vr. 87b.

kısımında oldukça özlü bir şekilde hayvanî, bitkisel ve madenî ilaçların taundaki işlevi anlatılır. Risalenin İdrîs-i Bitlisi'nin risalesi gibi tıbbî/bilimsel ve ruhanî/metafizik ayaklar üzerine oturduğunu, ama dengenin daha çok metafizik tarafa verildiğini söylemek mümkündür. İbn Kemâl'in okültist yönelimlerini daha yakından göreceğimiz *Risâle-i tılsım*'ı aynı zamanda taun konusuna da yönelen, deprem ile taun arasındaki ilişkiyi tartışan bir eserdir.¹⁴⁸

Bir diğer müellif Taşköprülüzâde, Bistâmî ve İdrîs-i Bitlisi'nin bu literatürdeki yerinin ne olduğunun farkındadır. Ancak Taşköprülüzâde *Risâletü's-şifâ*'da Bistâmî'yi zikrederken eser boyunca İdrîs-i Bitlisi'ye tek bir atıf bile görülmez. Halbuki sadece okült mirasın kullanımında değil, *Risâletü's-şifâ* temel sorunsalı, iskeleti ve yaklaşımlarında büyük oranda *el-İbâ an mevâki'i'l-vebâ*'ya istinat ederken¹⁴⁹ müellifin İdrîs-i Bitlisi'yi temas etmemesi dikkat çekmektedir. *Risâletü's-şifâ*'da Bûnî'nin adı dört yerde geçer.¹⁵⁰ Bûnî'nin *Şemsü'l-ma'ârif*i *Miftâhu's-saâde*'de de havas ilimlerinde en muteber kaynak olarak zikredilir.¹⁵¹ Ali b. Şihâbiddin b. Muhammed el-Hemedânî (ö. 786/1385) ve Mısırlı Şeyh Ali b. Lâlâ el-İsferâyînî (ö. ?), İdrîs-i Bitlisi'nin ve ondan hareketle Taşköprülüzâde'nin havas ilmindeki kaynaklarıdır. Fakat hâkim tıp paradigmasının sınırları içinde üstesinden gilememiş bir hastalık karşısında okült kültüre başvurması tek başına Taşköprülüzâde'yi hurûfî/harfî bir âlim olarak takdim etmeye dayanak olmamalıdır. Kaldı ki her bir isim nihayetinde şifanın Allah'ın elinde olduğuna, Kur'an'ın şifa kaynağı olduğuna dair özenli bir dil kullanarak bir temellendirme yaparlar ve kendi pozisyonlarının fikhî ve kelâmî zeminini meşrulaştırmak isterler. Taşköprülüzâde'nin diğer eserlerinde de görülen Muhtâr Tanrı fikri *Risâletü's-şifâ*'nın başında bilinçli bir şekilde tekrar edilir. Dolayısıyla Taşköprülüzâde'nin İshrâkî ve Vahdet-i Vücûdçu pozisyonlarıyla birlikte dikkate alındığında bile taun konusunda okült kültüre bakışının "araçsal" olduğu söylenmelidir. Taşköprülüzâde okült ilimlerin tümüne de aynı gözle bakmaz. On altıncı yüzyılda Osmanlı'ya uzanan bilimler ve zanaatlar kümesinin tümü onun tablosunda yer alırken, Taşköprülüzâde Sünnî pozisyonları kaybetmez ve ilimleri, onlarla iştigal etmeyi belli fikhî hükümlere göre tartışır.¹⁵²

148 İbn Kemâl, *Risale fi't-tâ'un ve'l-vebâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 1005, vr. 1b-3a. *Râhatü'l-er-vâh* adıyla da bilinen bu risale ve tılsım risalesi hakkında bkz. Ahmet Tunç Şen, "Practicing Astral Magic in Sixteenth-Century Ottoman Istanbul: A Treatise on Talismans Attributed to Ibn Kemâl (d. 1534)", *Magic, Ritual, and Witchcraft* 12/1 (2017): 66-88.

149 İdrîs-i Bitlisi'nin risalesi Taşköprülüzâde'nin risalesinin üçte ikisi oranındadır.

150 Taşköprülüzâde, *Risâletü's-şifâ*, 74, 81, 87.

151 Taşköprülüzâde, *Miftâhu's-saâde ve misbâhü's-siyâde fi mevzû'âtı'l-ulûm*, thk. Kâmil Kâmil Bekrî ve Abdülvehhâb Ebû'n-Nûr (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Hadise, 1968), II, 233.

152 Mustakim Arıcı, *Taşköprülüzâde'nin Ahlak ve Siyaset Düşüncesi* (Ankara: Nobel, 2016), 37-43.

(v) Salgınların çok trajik boyutlara ulaştığı durumlarda ölenlerin tümüne yetişme imkânı olmamakla beraber risalelerde salgın sırasında hayatını kaybedenlerin cenaze hizmetlerinin yapıldığına dair anlatı önemli bir meseleyi gündemimize almayı sağladı. Memlûk dönemi risalelerinde de görülen ölümlere karşı son görevin yerine getirilmesi ve bir dizi etik ve sosyolojik mesele risalelerin çalışmayı bekleyen bir başka tarafıdır. Hasta hakları, ölümlerin hukuku, salgın olan şehirlerin demografik, ekonomik, siyasi, medenî, kültürel yapıları ve gelecekleri, şehirlerin güvenliği gibi birçok mesele veba risalelerini disiplinlerarası çalışmalara konu etmeye imkân tanır. Bu noktada özellikle İdris-i Bitlisî'nin hakkını teslim etmek gerekir. Salgın olan yerden ayrılmayla ilgili hadisleri ve bu konudaki tartışmayı sözü edilen zemine taşıyan yaklaşımı sebebiyle onu bir siyaset bilimci olarak görmek abartılı olmayacaktır. Ona göre Hz. Peygamber'in salgın olan yerden çıkılmaması telkini kader anlayışının zedelenmesi ya da salt hastalığın bulaşma riskinin artmasıyla ilgili değildir. Şayet bir yerleşim yerinin böyle bir durumda tümüyle terkedilmesi halinde ne aileden ne de şehir gibi daha büyük ölçekte sosyal yapılardan ve düzenden söz edilebilir.¹⁵³ Öte yandan salgın olan yerden ayrılmaya gücü yetenler olduğu gibi buna yaşlılık, kimsesi olmama, maddî imkânların yetersizliği gibi sebeplerle imkân bulamayanlar da olacaktır. Böyle bir kaos halinde geride kalanların hastalık süresince ya da sonrasında farz-ı kifâye olan temel insanî ihtiyaçları karşılanamayacak, cenaze hizmetleri yapılamayacak, sıcak, soğuk ve vahşi hayvanlar gibi doğadan gelecek tehditlere karşı korumasız bir pozisyonda kalmalarına yol açacaktır. Velhasıl salgın olan yerdekilerin kaçışı kalanların kaderlerine terk edilmesi demektir ki bunun İdris-i Bitlisî ve onu takiben Taşköprülüzâde için insanî ve dinî bir açıklaması olamaz.¹⁵⁴ Risale yazarlarımıza göre salgın zamanında bir akıl tutulması ile bütün toplumun bilinçsizce bir yerden bir yere intikalinin doğuracağı bir diğer tehdit bu psikolojinin güvenlik güçlerine sirayet etmesi ve neticede İslâm beldelerinin güvensiz, hatta esaret, kargaşa ve kaos ortamına sürüklenmesidir. Dolayısıyla tehdit algılamasının son derece doğru okunması gerekir. Onlara göre salgından doğabilecek uzak sağlık tehdidi, kaçışmanın doğuracağı güvenlik ve kaos tehditlerinden daha büyük değildir.¹⁵⁵

V. Sonuç

Bu yazının temel amacı İslâm coğrafyasında yazılan taun/veba risalelerinin dökümünü çıkarma ve ayrıca belli karakteristikleri olan Memlûk ve Osmanlı dönemi

153 İdris-i Bitlisî, *el-İbâ*, Âşir Efendi 275, vr. 135a; Şehid Ali Paşa 2033, vr. 85a; III. Ahmed 1471, vr. 66b.

154 İdris-i Bitlisî, *el-İbâ*, Âşir Efendi 275, vr. 136a; Şehid Ali Paşa 2033, vr. 85b-86a; III. Ahmed 1471. vr. 68a-b; Taşköprülüzâde, *Risâletü's-şifâ*, 36.

155 İdris-i Bitlisî, *el-İbâ*, Âşir Efendi 275, vr. 135b; Şehid Ali Paşa 2033, vr. 85b; III. Ahmed 1471. vr. 67b; Taşköprülüzâde, *Risâletü's-şifâ*, 36-7.

eserlerini kısa bir değerlendirmeye tabi tutmaktır. Bu amacımızı bir giriş yazısı olan bu makalede kısmen gerçekleştirdiğimizi söyleyebiliriz. Daha ayrıntılı tartışmaları bu makaleyi genişleterek hazırlayacağımız kitap çalışmasına erteliyoruz.

Taun, humma, veba, hummeyât-ı veba ansiklopedik tıp eserlerinde de ele alınmıştır. Biz İbn Sellûm'un *Gâyetü'l-itkân*'ı dışında bu eserlere atıf yapmamaya özen gösterdik ve çalışmamızda risalelere odaklandık. Taunun nasıl tanımlandığı, sebepleri, alametleri ve tedavisi gibi bir dizi sorun bu eserlerde bir şekilde ele alınmıştır. Bu durumda taun, bir tıp tarihi araştırmasına konu edinildiğinde bu eserlerin de elbette dikkate alınması gerekir.

Literatür ve ana hatlarıyla da olsa muhtevaya odaklanma dışında makalede bir terminoloji problemini açıklamaya çalıştık. Arapça bir kelime olarak veba farklı anlamlara sahiptir. Özellikle tıp literatüründe vebanın belli türdeki salgınları karşılayacak anlamı, kelimenin zamanla en öldürücü salgın olan taunla özdeşleşmesine sebep olmuştur. Makalenin ikinci başlığında görüleceği üzere sekizinci yüzyıldan itibaren kaynaklar veba ile taun arasındaki içlem-kaplam ilişkisini gündeme getirmişler, vebayı belli tür salgınları ve hatta tüm salgınları kapsayacak şekilde kullanmışlardır. İslâm'ın doğuşundan beri bilinen taun Arapça tıp eserlerinde Hipokratesçi-Galenosçu geleneğe bağlı kalarak erken sayılabilecek bir dönemde tanımlanmıştır. Bu tıp doktrinine göre veba havanın bozulmasından tevellüt eden birçok salgın hastalığı kapsayan bir çatı terim iken taun da aynı şekilde insana sirayet eden ve vücudun belli yerlerinde semptomları görülen öldürücü bir veba/salgın türü olarak görüldü. Her iki kavram aynı etiyolojiye bağlı olarak açıklandığı için bu içlem-kaplam ilişkisi her zaman ve her eserde aynı şekilde kurulamamış ve kafa karıştırıcı durumlar ortaya çıkmıştır. Makalemizde bu kavramsal problemin çözümlenmesine gayret ettik. Buna bağlı bir sorun da literatürün nasıl adlandırılacağıdır. Hususen taunu, yani hıyarcık vebasını konu edinen, dinî ve bilimsel argümanları tartışan risaleler 1347'den sonra yazılmıştır. Diğer taraftan ilk yüzyıllardan itibaren veba, hummeyât-ı veba (ateşli vebalar) başlıklı risaleler veya bu kavramları tartışan ansiklopedik olmayan eserler de literatürde yerini almış ve hatta bunların içinde mesela Mesîhî'nin risalesi gibi tartışmaya taunu dâhil eden metinler de yazılmıştır. Teknik olarak taun ya da vebayı taun anlamında kullanan müelliflerin eserlerini taun risaleleri, diğerlerini de veba risaleleri olarak adlandırmanın daha doğru olduğunu düşünüyoruz. Modern Arapçada bir tıp terimi olarak veba, en genel anlamda salgını ifade edecek şekilde hâlâ kullanılırken günümüz Türkçesinde ise veba, taun anlamına gelir. Bunları dikkate alarak makale boyunca taun risaleleri ter kibini bilinçli olarak tercih ettik. Buna göre hem makalede hem de makalenin sonunda verdiğimiz listede okuyucunun hangi anlamı kastettiğimizi görebileceğini düşünüyoruz.

Makalemiz risalelerin disiplinlerarası yönünü gündeme getirmeye çalıştı. Görüldüğü üzere literatür sadece tıp tarihi çalışanların değil hadis, kelâm ve fıkıh gibi İslâmî ilimleri çalışanların ilgi alanına giren birçok alt meseleyi ihtiva etmektedir. Diğer yandan bu eserlerin tarih ve siyaset bilimi araştırmaları için farklı bakış açılarıyla ele alınabilecek özellikleri bulunmaktadır.

Avrupa'daki taun/veba risaleleri literatürü İslâm coğrafyasında üretilen literatüre nazaran çok daha iyi çalışılmıştır. Bu iki literatür arasında mukayeseli çalışmalar yapmak birçok açıdan ufuk açıcı olacaktır. Son olarak şunu ifade edelim. İslâm coğrafyasında salgınlar tarihi üzerine yapılacak araştırmalar için bu eserler oldukça önemli bir yerde durmaktadır. Salgınlar tarihinin diğer ayakları için de benzer literatür ve monografi çalışmalarına ihtiyaç vardır.

Kaynakça

- Abdülkâhir et-Tunusî, *Kitâbu't-Tıbb fî tedbiri'l-müsâfirin ve marazi't-tâ'un*, Ayasofya 4814, vr. 55a-101b.
- Ahmed Tevhid Efendi, *Bezlü'l-mâûn fî cevâzi'l-hurûc ani't-tâ'un*, İstanbul Üniversitesi, Cerrahpaşa Tıp Tarihi Kütüphanesi, nr. 225.
- Akyıldız, Faruk, "Erken Dönem Osmanlı Tarihi'nde İlim ve Tasnif Anlayışı: Abdurrahmân Bistâmî'nin *el-Fevâ'ihü'l-Miskiyye fî'l-Fevâtihi'l-Mekkiyye* Adlı Eseri ve Etkileri", yüksek lisans tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2019.
- Arıcı, Mustakim, *İnsan ve Toplum: Taşköprülüzâde'nin Ahlak ve Siyaset Düşüncesi*, Ankara: Nobel, 2016.
- Atâyi, Nev'îzâde Ataullah Efendi, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fî tekmileti's-Şakâ'ik: Nev'îzâde Atâyi'nin Şakâ'ik Zeyli*, haz. Suat Donuk, I-II, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2017I.
- Bachour, Natalia, *Oswaldus Crollius und Daniel Sennert frühneuzeitlichen Istanbul: Studien zur Rezeption des Paracelsismus im Werk des osmanischen Arztes Şâlih b. Naşrullâh Ibn Sallûm al-Ĥalabî*, Freiburg: Centaurus Verlag, Media KG, 2015.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, I-II, Ankara: Vekâlet-i Me'ârif Matbaası, 1951.
- , *İzâhü'l-meknûn fî zeyl-i alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, tsh. M. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, I-II, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1947.
- Borsch, Stuart J., *The Black Death in Egypt and England: A Comparative Study*, Austin: University of Texas Press, 2005.
- Bulmuş, Birsan, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012.
- Conrad, Lawrence I., "Arabic Plague Chronologies And Treatises: Social and Historical Factors in the Formation of a Literary Genre", *Studia Islamica* 54 (1981), 51-93.
- , "Tâ'un and Wabâ' Conceptions of Plague and Pestilence in Early Islam", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 25/3 (1982), 268-307.
- Curry, John J., "Scholars, Sufis, and Disease: Can Muslim Religious Works Offer Us Novel Insights on Plagues and Epidemics in the Medieval and Early Modern World?", *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, ed. Nükhet Varlık, 27-55, Kalamazoo: Arc Humanities Press, 2017.
- Dirâyetî, Mustafa, *Fihristgân nüshahâ-yı hattî İrân (Fenhâ)*, I-XXXIV, Tahrân: Sâzmân-ı İsnâd ve Kitâbhâne-i Milli-yi Cumhûri-yi İslâmî-yi İrân, 1312/1390-2014/1393.

- Dols, Michael W., "İbn Al-Wardî's *Risâlah Al-Naba' 'An Al-Waba'*, A Translation of a Major Source for the History of the Black Death in the Middle East", *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles*, ed. Dickran K. Kouymjian, 443-55, Beirut: American University of Beirut, 1974.
- , *The Black Death in the Middle East*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1977.
- , "Al- Manbijî's 'Report of the Plague': A Treatise on the Plague of 764-65/1362-4 in the Middle East", *The Black Death: The Impact of the Fourteenth-Century Plague*, ed. Daniel Williman, 65-75, Binghamton, NY: Center for Medieval and Early Renaissance Studies, State University of New York, 1982.
- Dols, Michael W. ve Adil S. Jamal, *Medieval Islamic Medicine: Ibn Riḍwân's Treatise "On the Prevention of Bodily Ills in Egypt"*, Berkeley: University of California Press, 1984.
- Durmuş, İsmail, "Safedî", *DİA*, XXXV, 447-50.
- Ebü Bekir er-Râzî, *el-Hâvî fi't-tıbb*, nşr. Heysem Halife Tuaymî, Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1422/2002.
- Fazlhoğlu, İhsan, "İlk Dönem Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında İhvânü's-Safâ ve Abdurrahmân Bistâmî", *Dîvân İlmi Araştırmalar Dergisi* 2 (1996-2), 229-40.
- Galen, *Commentary on Hippocrates' Epidemics Book I Parts I-III: Edition of the Arabic Version with English Translation and Notes*, haz. Uwe Vagelpohl, Berlin: Walter De Gruyter, 2014.
- Gardiner, Noah, "Esotericist Reading Communities and the Early Circulation of the Sufi Occultist Aḥmad al-Bûnî's Works", *Arabica* 64/3-4 (2017), 405-441.
- , "The Occultist Encyclopedism of 'Abd al-Raḥmân al-Bisṭâmî", *Mamluk Studies Review* 20 (2017), 3-38.
- Gari, Lutfallah, "Arabic Treatises on Environmental Pollution up to the End of the Thirteenth Century," *Environment and History* 8/4 (Kasım 2002), 475-88.
- Gigandet, Suzanne, "Trois Maqâlât au sujet des épidémies de peste en Analousie et au Magreb", *Arabica* 48/3 (2001), 401-7.
- , "Trois Maqâlât sur la prévention des épidémies", *Arabica* 52/2 (2005), 254-93.
- Green, Monica H., "The Four Black Deaths", *American Historical Review* 125 (2020), 1601-31.
- Hacı Paşa, *Müntehab-ı Şifâ: Giriş, Metin*, nşr. Zafer Önler, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1990.
- Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, nşr. Mehdi el-Maḥzûmî, İbrahim es-Sâmîrî, VIII, Beirut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Hamdân b. Osmân Hoca el-Cezâirî, *İthâfû'l-munsifîn ve'l-üdebâ bi-mebâhisi'l-ihtirâz anî'l-vebâ*, 1-56, İstanbul: Dâru't-Tibâ'ati'l-Âmire, 1254.
- , *Sena'l-ithâf*, 58-139, İstanbul: Dâru't-Tibâ'ati'l-Âmire, 1254.
- Hayatizâde, *Hummeyât Risalesi*, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa 868, vr. 112b-151b.
- , *Hummeyât Risalesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdath Vehbi 1389, vr. 68b-92b.
- Hibrî Ali Efendi, *el-Fevâidü'l-Hibriyye fi't-tâ'ûn ve'l-vebâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez 2757.
- Honkapohja, Alpo ve Lori Jones, "From *Practica Phisicalia* to *Mandeville's Travels*: Untangling The Misattributed Identities and Writings of John Of Burgundy", *Notes and Queries* 67/1 (Mart 2020), 18-27.
- Huneyn b. İshak, *Kitâbu Câlînûs ilâ Galvekan fi't-teetti li-şifâi'l-emrâz*, thk. Muhammed Selim Sâlim, [Kahire]: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1982.
- Isidore of Seville, *On the Nature of Things*, tr. Calvin B. Kendall, Faith Wallis, Liverpool: Liverpool University Press, 2016.
- İbn Cemî', *Tab'ü'l-İskenderiyye*, thk. Müreyzen Saîd Usayri, Sa'd Abdullah Büşrâ, Mekke: Câmî'âtü Ümmi'l-Kurâ, 1997/1417.
- İbn Ebi Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etıbbâ*. nşr. Nizâr Rıdâ, Beirut: Menşûrâtü Dâri'l-Mektebeti'l-Hayât, t.y.
- İbn Hacer el-Askalânî, *Bezlu'l-mâ'ûn fi fazli't-tâ'ûn*, nşr. Ahmed İsam Abdülkâdir el-Kâtib, Riyad: Dâru'l-Âsime, 1991.

- İbn Heydûr, *el-Makâletü'l-hikemiyye fi'l-emrâzi'l-vebeiyye*, Hizânetü'l-Üstâz el-Menûnî 3/455, vr. 36-49.
- İbn Kemâl, *Risale fi't-tâ'ün ve'l-vebâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 1005, vr. 1b-3a.
- İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, nşr. Servet Ukkâse, Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme, 1413/1992.
- İbn Nuceym, Zeynüddin, *Risâle fi't-tâ'ni ve't-tâ'ün*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi 2111, vr. 47a-50b.
- İbn Rıdvân, "Kitâbu Def'i mazârri'l-ebdân bi-arzı Mısır", *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften*, haz. Fuat Sezgin, VI, Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1990.
- İbn Sellûm, *Gâyetü'l-beyân fi tedbiri bedeni'l-insân*, Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa 975.
- , *Gâyetü'l-itkân fi tedbiri bedeni'l-insân*, thk. Muhammed Yâsir b. Mahmûd Cemil Zakkûr, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2018.
- , *Tercemetü'r-Risâle fi'l-hummeyâtı'r-redie ve'l-vebâiyye*, Bayezid Yazma Eserler Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi 2520, vr. 301a-308b.
- İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't-tıbb*, nşr. Muhammed Emin ed-Dannâvî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999.
- , "Def'u'l-madârri'l-küllüyye anı'l-ebdâni'l-insâniyye", *Min Müellefâtı İbn Sînâ et-Tıbbiyye: Def'u'l-madârri'l-küllüyye anı'l-ebdâni'l-insâniyye, el-Urcûze fi't-tıbb, Kitâbu'l-Edviyeti'l-kalbiyye*, nşr. Muhammed Züheyr el-Bâbâ, Halep: Menşûrâtü Câmîatü Haleb, Menşûrâtü'l-Munazzamâti'l-Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-Ulûm, 1404/1984.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbrâhim b. Abdullah, *Alâim-i Cerrâhin: Cerrâh-nâme*, haz. Mehmet Gürlek, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.
- İdris-i Bitlisi, *el-İbâ an mevâki'i'l-vebâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi 275, vr. 101b-160b.
- , *el-İbâ an mevâki'i'l-vebâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 2033, vr. 61b-100b.
- , *el-İbâ an mevâki'i'l-vebâ*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed 1473.
- İlyâs b. İbrâhim, *Micnnetü't-tâ'ün ve'l-vebâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2483, vr. 28a-42b.
- Kaya, Mahmut, "Ebû Bekir er-Râzi'nin Hayatı, Eserleri ve Felsefesi", *Felsefe Risâleleri*, Ebû Bekir er-Râzi, haz. Mahmut Kaya, 13-78, İstanbul: İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- el-Kumrî, Ebû Mansûr Hasan b. Nûh, *et-Tenvîr fi'l-ıstılâhâti't-tıbbiyye*, nşr. Gâde Hasan el-Kermî, Riyad: Mek-tebü't-Terbiyeti'l-Arabiyyi li-Düveli'l-Halic, 1411/1991.
- Kurşun, Zekeriya, "Osmanlı Cezayiri'nin Son Müdâfii Hamdan b. Osman Hoca (1773-1842)", *Tarihimizden Portreler: Osmanlı Kimliği Prof. Dr. Cevdet Küçük Armağanı*, ed. Zekeriya Kurşun ve Haydar Çoruh, 25-56, İstanbul: Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği (ORDAF), 2013.
- Kustâ b. Lûkâ, *Fi'l-i'dâ*, nşr. Hartmut Fährndrich, *Abhandlung über die Ansteckung von Qusṭ Ibn Lûqā*, Stuttgart: Deutsche Morgenländische Gesellschaft, 1987.
- Jones, Lori, "Exploring Concepts of Contagion and the Authority of Medical Treatises in 14th-16th Century England", yüksek lisans tezi, University of Ottawa, 2012.
- , "From Diseased Bodies to Disordered Bodies Politic: Rereading Medical Writing on the Plague in England and France, 14th–18th Centuries", doktora tezi, University of Ottawa, 2017.
- el-Makdisî, Ebû'l-Mehâsin, *Fünûnü'l-münûn fi'l-vebâi ve't-tâ'ün*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3591.
- Melvin-Koushki, Matthew, "Taşköprizâde'de Vebayı Önleme ve Tedavi Etmenin (Okült) Bilimi Üzerine", *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Ekim 2020), 129-162.
- el-Mesîhi, Ebû Sehl, *Risâle fi tahkiki emri'l-vebâ ve'l-ihtrâz anhu ve islâhihi izâ vaka'a*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 2095, vr. 63b-72a.

- , *Risâle fi tahkiki emri'l-vebâ ve'l-ihtrâz anhu ve islâhihi izâ vaka'a*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 2103, vr. 1b-22a.
- Molla Lütfi, *Taz'îfü'l-mezbah, La duplication de l'autel: Platon et le probleme de Delos*, yay. M[ehmet] Şerefettin Yaltkaya, çev. Abdülhak Adnan Adıvar, Henry Corbin, İstanbul: Institut Français d'Archeologie de Stamboul, 1940.
- Morrison, Robert, "Mûsâ Câlinûs'un *Risâle fi tabâ'i'l-edviye ve isti'mâlihâ* Başlıklı Eseri", *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Ekim 2016), 79-107.
- Muhammed Salih Bitlisi, *Hısnü'l-vebâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2484.
- Müstakimzâde, *Cihâzü'l-ma'cûn fi'l-halâs mine't-tâ'ûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 1329, vr. 42b-49a.
- Nevevî, *el-Ezkâr*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1425/2004.
- Nidâî, *Rebî'u's-selâme*, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa 882, 77b-106.
- el-Ösmanî, Muhammed b. Abdurrahmân, *Şifâü'l-kalbi'l-mahzûn fi beyâni mâ yete'alleku bi't-tâ'ûn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa 258, vr. 1b-50b.
- Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Pormann, Peter E. ve Savage-Smith, Emilie, *Medieval Islamic Medicine*, Washington D. C.: Georgetown University Press, 2007.
- Singer, Dorothea Waley, "Some Plague Tractates (Fourteenth and Fifteenth Centuries)", *Proceedings of the Royal Society of Medicine* 9 (1916), 159-212.
- Stearns, Justin, "Public Health, the State, and Religious Scholarship: Sovereignty in Idris al-Bidlisi's Arguments for Fleeing the Plague", *The Scaffolding of Sovereignty Global and Aesthetic Perspectives on the History of a Concept*, ed. Zvi Ben-Dor Benite, Stefanos Geroulanos ve Nicole Jerr, 168-85, New York: Columbia University Press, 2017.
- , *Infectious Ideas: Contagion in Premodern Islamic and Christian Thought in the Western Mediterranean*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2011.
- Sublet, Jacqueline, "La peste prise aux rêts de la jurisprudence: le traité d'Ibn Hâğar al-'Asqalâni sur la peste", *Studia Islamica* 33 (1971), 141-49.
- Süyûtî, *Mâ revâhü'l-vâ'ûn fi ahbâr'i't-tâ'ûn*, nşr. Muhammed Ali el-Bâr, Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1418/1997.
- Şen, Ahmet Tunç, "Practicing Astral Magic in Sixteenth-Century Ottoman Istanbul: A Treatise on Talismans Attributed to Ibn Kemâl (d. 1534)", *Magic, Ritual, and Witchcraft* 12/1 (2017), s. 66-88.
- Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VII, IX, X, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407.
- Tan, Ertuğrul, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin 'Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-vebâ' İsimli Çalışması", doktora tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Taşköprülüzâde, *Risâletü's-şifâ li-edvâi'l-vebâ*, Mısır: Matbaatü'l-Vehbiyye, 1292.
- , *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fi mevzû'âtı'l-ulûm*, thk. Kâmil Kâmil Bekri, Abdülvehhâb Ebû'n-Nur, (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Hadise, 1968), I-III.
- et-Temimî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Mâddetü'l-bekâ fi islâhi fesâdi'l-hevâ ve't-teharraz min zarrı'l-evbâ*, thk. Yahyâ Şa'ar, Kahire: Ma'hedü'l-Mahtûtâtı'l-Arabiyye, 1999/1420.
- Ullmann, Manfred, *Die Medizin im Islam*, Leiden, Köln: Brill, 1970.
- Uşşâkizâde İbrâhim Efendi, *Zeyl-i Şakâ'ik: Uşşâkizâde'nin Şakâ'ik Zeyli*, haz. Ramazan Ekinci, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- Üçer, İbrahim Halil, "Mıknatıs Neden Çeker? İstisnai Özellikler (*Havâss*) Etrafında İbn Sina Fiziğine Yeni Bir Bakış", *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 46 (2019/1), 1-63.

- Varlık, Nühket, "Books on Medicine: Medical Knowledge at Work", *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4)*, ed. Gülrü Necipoğlu, Cemal Kafadar, Cornell H. Fleischer, 527-556, Leiden, Boston: Brill, 2019.
- , "Between Local and Universal: Translating Knowledge in Early Modern Ottoman Plague Treatises", *Knowledge in Translation: Global Patterns of Scientific Exchange, 1000-1800 CE*, ed. Patrick Manning ve Abigail Owen, 177-90, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2018.
- , *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba: 1347-1600*, çev. Hazal Yalın, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.
- , "Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)", doktora tezi, The University of Chicago, 2008.
- , "The Study of a Plague Treatise Tevfikâtü'l-Hamidjyye Fi Def'ü'l-Emrâzi'l-Vebâ'iyye", Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- von Kremer, Alfred, *Ueber die grossen Seuchen des Orients nach arabischen Quellen*, Viyana: In Commission bei Carl Gerold's Sohn, 1880.
- Yaküb el-İsrâîlî, *Mizâcu Dimaşk ve vad'uhâ ve tefâvutuhâ min Mısır*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3589.

Ekler

Ek I: Miyazma Literatürü¹⁵⁶

1. Kindî (ö. 252/866 [?]), *Risâle fi'l-ebhireti'l-musliha li'l-cevv mine'l-vebâ*
2. Kindî, *Risâle fi îzâhi'l-illeti fi's-semâ'imi'l-kâtileti's-semâiyye*
3. Kindî, *Risâle fi'l-edviyeti'l-müşfiye mine'r-revâihi'l-mü'ziye*
4. Kustâ b. Lûkâ (ö. 300/912-13), *Kitâb fi'l-i'dâ'*
5. Kustâ b. Lûkâ, *Kitâb fi'l-vebâ ve esbâbihi*
6. Ebû Bekir er-Râzî (ö. 313/925), *Makâle fi's-sebebi fi katli rihi's-sümûm li-ekseri'l-hayevân*
7. Ebû Bekir er-Râzî, *er-Risâletü'l-vebâiyye*
8. Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. Ebî Hâlid el-Cezzâr (ö. 369/979), *Kitâb fi na'ti'l-esbâbi'l-müvellideti li'l-vebâi fi Mısra ve tariki'l-hile fi def'i zâlike ve ilâci mâ yü-tehavvefu minh*
9. Ebû Abdillâh et-Temîmî (ö. 370/980'den sonra), *Mâddetü'l-bekâ fi islâhi fesâ-di'l-hevâi ve't-teharruz min zarari'l-evbâ*
10. Ebû Sehl Îsâ b. Yahyâ el-Mesîhî (ö. 401/1010-11 [?]), *Makâle fi'l-vebâ (Risâle fi tahkiki emri'l-vebâ ve'l-ihtirâz minhu ve islâhuhu izâ vaka'a)*
11. İbn Rıdvân el-Mısrî (ö. 460/1068 [?]), *Def'u mazârri'l-ebdân bi-arzı Mısr*
12. Ebû'l-Aşâir Hibetullah b. Zeyn b. Hasan b. Cemî' (ö. 594/1198), *Tab'u'l-İs-kenderiyye*
13. Yakûb el-İsrâîlî (ö. 600/1204), *Mizâcu Dimaşk ve vaz'uhâ ve tefâvütühâ min Mısr*
14. Abdüllatîf el-Bağdâdî (ö. 629/1231), *el-İfâde ve'l-i'tibâr fi'l-umûri'l-müşâhede ve havâdisi'l-mu'âyene bi-arzı Mısr*
15. İbnü'n-Nefîs (ö. 687/1288), *Kitâbu Şerhi Ebîdîmyâ*

Ek II: Taun/Veba Risaleleri Literatürü

Literatüre Dair

Dünya kütüphanelerinin ulaşılabilen kataloglarının taranmasından sonra başlığında taun ve veba kavramları ya da bunlarla ilişkili kavramları ihtiva eden 900-1000 arası nüsha tespit edilmiştir. Bunlar içinde en fazla nüshası olanlar İbn Hacer, Süyûtî ve Taşköprülüzâde'nin eserleridir. Bu ekte adı geçen eserlerden günümüze

156 Aşağıda verilen tablolardaki istatistiklerde VIII/XIV. yüzyıldan önce yazılmış bu başlıktaki risaleler dikkate alınmamıştır.

ulaşan ve yazma halinde olanların kütüphane kayıt bilgilerine, basılan ya da tez olarak çalışılanların neşredildiği çalışmaya atıf yapılmıştır. Günümüze ulaştığını tespit edemediğimiz eserleri bu eserlerin zikredildiği kaynaklara atıf yaparak verdik. Kataloglardan müellifi tespit edilemeyen çok sayıda nüshayı bu listeye dâhil etmedik. Katalog bilgilerinden müellifini tespit edemediğimiz elli civarında nüsha bulunmaktadır. Bu kısmı makalemizin kitap versiyonunda daha da aydınlığa kavuşturmayı ümit ediyoruz. Ayrıca salt taun duaları şeklinde derlenmiş eserleri de buraya almadık.

On dokuzuncu yüzyılda İran'da başlığında ya da içeriğinde veba kelimesinin geçtiği otuzun üzerinde Farsça eser İran Yazma Eser Kütüphaneleri Toplu Kataloğu *Fenhâ*'dan tespit edilmiştir.¹⁵⁷ Ancak görebildiğimiz kadarıyla böyle bir telif yoğunluğunda on dokuzuncu yüzyılda Afganistan'da, Hindistan'da, İran'da ve ayrıca Osmanlı'da görülen kolera salgınlarının doğrudan bir etkisi olmuştur. Bu salgınların İran'da daha etkili olduğu da bilinmektedir. Bu yüzyılda veba kelimesi Farsçada kolera anlamında kullanılmıştır.¹⁵⁸ Nitekim İran'da çalışan hekim Jakob Eduard Polak'ın (1818-1891) kolera üzerine yazdığı *Mu'âlece-i Marad-i Vebâ*¹⁵⁹ ve Hekim Fortunato Casolani'nin (1819-1852) *Arıza-yi Me'mûrîn be Pâdişâh-i Engilîs*¹⁶⁰ ve veba temalı bazı eserler kolerayla ilişkilidir. Bunların taunu bir şekilde tartışmaları da muhtemeldir. Ancak bu eserleri bu eke almayı doğru bulmadık. Diğer yandan doğrudan taun üzerine yazılan ve ulaşabildiğimiz Farsça eserleri listeye ve ilgili istatistiklere dâhil ettik.

1. İbn Ebi'd-Dünyâ (ö. 281/894) *Kitâbu't-Tavâ'in*. Atıflar için bkz. İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'un fi fazli't-tâ'un*, 113, 238, 279.

2. İbnü'l-Verdi, Ebû Hafs Zeynüddin Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Ma'arrî (ö. 749/1349), *Makâme fi't-tâ'ûni'l-âm*, nşr. Ahmed Fâris eş-Şidyâk, *Mecmû'atü'l-cevâib* içinde (İstanbul, 1300), 184-188.

3. Hasan b. Ali el-Hatîb el-Kustantînî (ö. 750/1349-50), *el-Mesnûn fi ahkâmî't-tâ'un*. Bilgi için bkz. İbn Kunfûz, *el-Vefeyât*, nşr. Âdil Nüveyhiz (Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedide, 1971), 355.

4. Ahmed b. İbrâhim b. Safvân el-Mâlekî (ö. 763/1361-62), *Kitâbu't-Tâ'un*.

5. Muhammed b. Ca'fer b. Müştamil el-Eslemî el-Belyânî el-Merî el-Endelüsî (ö. 764/1362-63), *İslâhu'n-niyeti fi'l-mes'ele't-tâ'ûniyye*, *ed-Dürri'l-meknûn fi mes'ele'ti't-tâ'un* (el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Mecâmi' el-Meğâribe, nr. 2061).

157 Dirâyetî, *Fihristgân nüshahâ-yı hattî İrân*, XIV, 219; XIV, 219; XVI, 635; XXI, 280; XXII, 626; XXIII, 839; XXIV, 759; XXV, 542; XXIX, 453; XXX, 193-194, 775; XXXI, 423; XXXI, 859; XXXIII, 73; XXXIV, 200-203.

158 "In Persian cholera was usually called wabâ (*wabâ*), the term for any epidemic disease, but sometimes also *hayza*." <https://iranicaonline.org/articles/cholera-disease>.

159 Dirâyetî, *Fihristgân nüshahâ-yı hattî İrân*, XXX, 193; <https://iranicaonline.org/articles/polak-jakob-eduard>.

160 Dirâyetî, *Fihristgân nüshahâ-yı hattî İrân*, XXII, 626.

6. Selâhaddin Halil b. Aybek es-Safedî (ö. 764/1362-63), *Makâle fi'l-vebâ*. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1574.

7. Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hâtîme el-Ensârî el-Merî el-Endelüsî (ö. 770/1369), *Tahsilü garazî'l-kâsîd fi tafsîli'l-marazî'l-vâfid*, *Selâsü Resâil Endelüsiyye fi't-tâ'ûn* içinde nşr. Muhammed Hasan, (Kartaca: el-Mecma'u't-Tunusî li'l-ulûmi'l-âdâbi ve'l-fünûn, 2013).

8. Tâcüddin Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübki (ö. 771/1370), *Cüz'ün fi't-tâ'ûn*. Bkz. *Keşfü'z-zünûn*, I, 876.

9. Veliyyüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ed-Dîbâcî el-Milleî (ö. 774/1373), *Hallü'l-hübâ irtifâ'i'l-vebâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttâb 54, vt. 234a-237a). Ayrıca bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 166.

10. Muhammed b. Abdurrahmân Hüseyin el-Osmânî (ö. 775/1374'ten sonra), *Şifâü'l-kalbi'l-mahzûn fi beyânî mâ yetealleku bi't-tâ'ûn* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa 258, vr. 1b-50b, h. 775).

11. İbn Ebî Hâcele, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Yahyâ b. Ebî Bekr b. Abdilvâhid et-Tilimsânî (ö. 776/1375), *et-Tıbbü'l-mesnûn fi't-tâ'ûn* (Topkapı Sarayı Kütüphanesi. Revan Köşkü 1195; Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 588/7, 8348).

Müellifin *Def'ü'n-nıkme bi's-salâti alâ nebiyyi'r-rahme fi tafsîli ahvâli't-tâ'ûn* (Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 861) adlı eseri ile *et-Tıbbü'l-mesnûn fi't-tâ'ûn* arasında bir mukayese yapamadığımız için bunların eserler olup olmadığını tespit edemedik.

12. Lisânüddin İbnü'l-Hatîb (ö. 776/1374-75), *Mukni'atü's-sâ'il ani'l-marazî'l-hâ'il*, *Selâsü Resâil Endelüsiyye fi't-tâ'ûn* içinde nşr. Muhammed Hasan, (Kartaca: el-Mecma'u't-Tunusî li'l-ulûmi'l-âdâbi ve'l-fünûn, 2013).

13. Sürremerrî, Ebû'l-Muzaffer Cemaleddin Yûsuf b. Muhammed, (ö. 776/1374), *Zikrû'l-vebâ ve't-tâ'ûn*, thk. Şevket b. Rıfkı b. Şevket (Amman: Dâru'l-Eseriyye; Dimaşk: Dâru'l-Muhabbe, 1425/2005).

14. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Lahmî eş-Şakûrî (ö. 776/1374'ten sonra), *Tahkiku'n-nebe' an emri'l-vebâ*; Şakûrî, *Takyîdün-nasıha*, *Selâsü Resâil Endelüsiyye fi't-tâ'ûn* içinde nşr. Muhammed Hasan, (Kartaca: el-Mecma'u't-Tunusî li'l-ulûmi'l-âdâbi ve'l-fünûn, 2013).

15. Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed el-Menbicî (ö. 785/1383), *Kitâbu't-Tâ'ûn ve ahkâmuhû*, nşr. Ahmed b. Muhammed b. Ganim Âl-i Sâni (Doha: Revâyâ li'd-Dirâsât ve'l-Buhûs; Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1438/2017).

16. Ebû Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısri el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfiî (ö. 794/1392), *Cüz'ün fi't-tâ'ûn*. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 876.

17. İbn Heydûr Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah el-Fâsî et-Tâdilî (ö. 816/1413), *el-Makâletü'l-hikemiyye fi'l-emrâzi'l-vebeyye*. (Hizânetü'l-Üstâz el-Menûnî, nr. 3/455, vr. 36-49).

18. Ömer b. Ali el-Hâcc es-Sâidî el-Mâlekî (ö. 844'te hayatta), *Makâme fi emri'l-vebâ*. Şihâbüddin el-Makkarî et-Tilimsânî el-Fâsî'nin (ö. 1041/1632) *Ezhâru'r-riyâz fi ahhârî İyâz'ı* (thk. Mustafa es-Sekka vd., ofs. Rabat: İhyâü't-Türâsî'l-İslâmî, 1978/1398) içinde I, 125-132.

19. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *Bezlü'l-mâ'un fi fazli't-tâ'un*, thk. Ahmed İsam Abdülkâdir Kâtib (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1991).

20. Zeynüddin Abdurrahmân es-Sâlihî ed-Dımaşkî (ö. 856/1452-53), *Tesliyetü'l-vâcim fi't-tâ'ûni'l-hâcim*.

21. Abdurrahmân b. Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Antakî el-Bistâmî (ö. 858/1454), *Vasfû'd-devâ fi keşfi âfâti'l-vebâ*, nşr. Abdülhamid Sâlih Hamdân (Paris: Dâru'l-Elifbâ, 1988).

22. Abdurrahmân el-Bistâmî, *el-Ed'iyetü'l-müntehabe fi'l-edviyeti'l-mücerrebe* (Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttâb 1205, vr. 49-77).

23. Ebû Amr Muhammed İbn Manzûr el-Kaysî (ö. 864/1460), *Vasiyyetü'n-nâsihi'l-evedd fi't-tahaffuzi mine'l-marazi'l-vâfid* (Hizânetü'l-Üstâz el-Menûnî, nr. 45, 1-23).

24. Ebü'l-Bekâ Alemüddin Sâlih b. Ömer b. Reslân el-Kinânî el-Bulkînî (ö. 868/1464), *İzhârü'n-nebâ fi su'âli ref'i'l-vebâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 1415/5).

25. Ebû Zekeriyâ Şerefüddin Yahyâ b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Haddâdî el-Münâvî el-Kahirî (ö. 871/1467), *Muhtasaru Bezli'l-mâ'un*. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 237.

26. Abdülkâhir b. Muhammed b. Ali eş-Şerif et-Tunusî (ö. ?), *Kitâbu't-Tıbb fi tedbiri'l-müsâfirîn ve marazi't-tâ'un* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 4814, 55-101, h. 899, İstanbul).

27. Molla Lütfi (ö. 900/1495), *Taz'îfü'l-mezbah, La duplication de l'autel: Platon et le probleme de Delos*, yay. M.[ehmet] Şerefettin Yaltkaya; çev. Abdülhak Adnan Adıvar ve Henry Corbin (İstanbul: Institut Français d'Archeologie de Stamboul, 1940).

28. Muhammed b. Ahmed Şerefüddin eş-Şâfiî eş-Şebüsterî (ö. ?), *Umdetü'l-üdebâ fi def'i't-tâ'un ve'l-vebâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 387, vr. 26b-59a, h. 904 Şaban; Bibliotheque Nationale, Arabe 3019).

29. İbn Ebî Şerîf, Ebü'l-Meâlî Kemâlüddin Muhammed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Makdisî (ö. 906/1500), *Risâle fi't-tâ'un* (Mektebetü'l-Belediyyeti'l-İskenderiyye, Tıp 12).

30. İbnü'l-Müberred, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf b. Hasan b. Ahmed el-Makdisî (ö. 909/1503), *Fünûnü'l-münûn fi'l-vebâi ve't-tâ'ûn*, nşr. Abdülmecîd Cum'a ([Cezayir]: Merkezü Dirâsâtî'l-İbâne, Dârü's-Selefi's-Sâlih, 2020).

31. es-Süyûtî (ö. 911/1505), *Mâ revâhü'l-va'ûn fi ahbâri't-tâ'ûn*, nşr. Muhammed Ali el-Bâr (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1418/1997).

32. Mustafa Evhadüddin Yarhisarî (ö. 911/1505), *Risâletü'l-vebâ ve cevâzü'l-firâr anh*. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 897.

33. İlyâs b. İbrâhîm (ö. 918/1512'den sonra) *Micennetü't-tâ'ûn ve'l-vebâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2483, vr. 28a-42b).

34. Zekerîyyâ el-Ensârî (ö. 926/1519) *Tuhfetü'r-râgibîn li beyânî emri't-tavâ'in*, (Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi 439, vr. 161-176; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3567, vr. 63-73).

35. İdrîs-i Bitlisî (ö. 926/1520) *el-İbâ an mevâki'i'l-vebâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa 2033, 61b-103a, h. 933; Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi 275, 101b-160b, h. 1184; Topkapı Sarayı, III. Ahmed 1471).

36. İbn Kemâl (ö. 1534/940), *Risâle fi't-tâ'ûn ve'l-vebâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 1005, vr. 1b-3a).

37. İbn Tolun, Ebü'l-Fazl (Ebû Abdillâh) Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Tolun ed-Dımaşkî (ö. 953/1546), *Tuhfetü'n-nücebâ bi-ahkâmi't-tâ'ûn ve'l-vebâ*. Bkz. Kâtib Çelebi *Keşfü'z-zünûn*, I, 376.

38. Cemâlüddin Muhammed b. Ebi'l-Hasan Muhammed b. Muhammed el-Bekrî es-Siddikî eş-Şâfiî el-Eş'arî (ö. 1546/952), *Su'âl fi't-tâ'ûn ve cevâbüh* (Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 1872; el-Mektebetü'z-Zâhiriyye, nr. 83); *et-Tâ'ûn ve'l-vebâ*. Bkz. *Fenhâ*, XXII, 15.

39. Şemseddin Muhammed b. Muhammed et-Trablusî er-Ru'aynî (ö. 954/1547), *el-Beşâretü'l-heniyye bi-enne't-tâ'ûn lâ yedhulü Mekke ve'l-Medîne*. Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 242; *el-Kavlü'l-mübîn fi enne't-tâ'ûn lâ yedhulü el-belede'l-emîn*, Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 242.

40. Şemseddin Muhammed b. Muhammed et-Trablusî er-Ru'aynî, *Umdetü'r-râvîn fi ahkâmi't-tavâ'in* (National Library of Medicine, MS. A. nr. 80, vr. 1a-40b).

41. Taşköprülüzâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561), *Risâletü's-şifâ li-edvâi'l-vebâ* (Mısır: Matbaatü'l-Vehbiyye, 1292).

42. Zeynüddin b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî İbn Nüceym (ö. 1563/970), *Risâle fi't-tâ'ûn*, (Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi 2111, 47a-50b; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 848, vr. 68a-70a; Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 1656, vr. 11b-15a).

43. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî (ö. 974/1567), *Makâle fî beyânî'l-firâr mine't-tâ'ûn ve'l-vebâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2483, vr. 54-55).

44. Nidâî Mehmed Çelebi Ankaravî (ö. 975/1567'den sonra), *Rebî'u's-selâme*. Nuray Demir Öztürk, 16. *Yüzyılda Veba Üzerine Yazılmış Bir Tıp Eseri: Nidâî'nin Rebî'u's-Selâme'si* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021).

45. Ebü'l-Mevâhib Necmeddin Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Ebî Bekr el-Gaytî (ö. 981/1573-74), *Sû'âlû'l-Gaytî ve cevâbuhû fî't-tâ'ûn* (el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Mecâmî' el-Etrâk, nr. 1728).

46. Abdülganî b. Emirşâh b. Mahmûd el-Geredevî (ö. 995/1586), *Risâle fî hak-ki't-tâ'ûn* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 1504, vr. 9b-29a; Aşir Efendi, nr., 275, vr. 74b-100a). Bu eser Taşköprülüzâde'nin risalesinin kısaltılmış çevirisidir.

47. Muhammed b. Muhammed el-Ukaylî eş-Şâfiî el-Halvetî (ö. 1001/1592-93), *Beyânu mâ yektefî bihi's-sâ'ûn fî fehmi emri't-tâ'ûn* (Mektebetü Dâru'l-ulûm, nr. 58).

48. Zeynüddin Muhammed Abdürraûf b. Tâcilârifin b. Nûreddin Ali el-Münâvî el-Haddâdî (ö. 1031/1622), *Menhatü't-tâlibîn li-ma'rifeti esrâri't-tavâ'in*. Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 511; a. mlf. *Îzâhu'l-meknûn*, II, 578.

49. Zeynüddin Mer'î b. Yûsuf b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kermî (ö. 1033/1624), *Tahkiku'z-zunûn bi-ahbâri't-tâ'ûn*, thk. Cemâl Abdürrahîm el-Fâris, *Mecmûu resâili'l-allâme Mer'î el-Kermî el-Hanbeli*, nşr. Muhammed Berekat vd. (İstanbul: Darü'l-Lübâb, 2018/1439), IV.

Müellifin kaynaklarda (*Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü*, I, 226) *Mâ yef'alühü'l-e-tıbbâ ve'd-dâ'ûn li-def'î şerri't-tâ'ûn* adıyla geçen eseri muhtemelen ilkiyle aynıdır.

50. Fethullah b. Mahmûd el-Beylûnî el-Halebî (ö. 1042/1632), *Hulâsa mâ yahsulu aleyhi's-sâ'ûn fî edviyeti def'i'l-vebâi ve't-tâ'ûn* (Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 1646, vr. 103-131, h. 1028); *Risâle fî ahvâli't-tâ'ûn*, (Mektebetü Câmî'ati'l-Kuveyt, nr. 700, 997).

51. Nûh b. Mustafa (ö. 1070/1660), *Ref'û'z-zunûn an hakikati't-tâ'ûn* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, nr. 2267, 216b-263b).

52. Sâlih b. Nasrullâh İbn Sellûm (ö. 1080/1669), *Tercemetü'r-Risâle fî'l-hum-meyâtî'r-redie ve'l-vebâiyye* (Bayezit Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi 2520, vr. 301a-308b).

53. Kızılhisarlı Hibri Ali Efendi (ö. 1090/1679'dan sonra), *el-Fevâidü'l-Hibriyye fî't-tâ'ûn ve'l-vebâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Serez 2757; Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan 1692).

54. Muhammed b. Atîk el-Hımsî (ö. 1088/1677), *Hulasa mâ revâhu'l-va'ûn fî'l-ah-bâri'l-vâride fî't-tâ'ûn* (Burdur İl Halk Kütüphanesi, nr. 1090/2). Bkz. *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü*, I, 283-284.

55. İbrahim b. Ebî Bekir İsmail ed-Denâbî el-Avfî (ö. 1094/1683), *Hadâiku'l-uyû-ni'l-bâsıra fî ahbâri ehvâli't-tâ'ûn ve'l-âhira* (Dâru'l-Kütüb, nr. 37648).

56. Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed el-Mekkî el-Hamevî el-Hanefî (ö. 1098/1687), *ed-Dürrü'l-meknûn fî'l-kelem ale't-tâ'ûn* (Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi 2105, h. 1097, istinsah h. 1172, vr. 1-7; Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttâb 1148, vr. 167-172).

57. Hayatizâde Mustafa Feyzi (ö. 1103/1692), *Risâle-i Hummâ-yı Redîe* (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hacı Selim Ağa 868, vr. 112b-150b).

58. Seyyid Nimetullah b. Abdillâh b. Muhammed el-Müsevî el-Hüseynî el-Cezâirî et-Tüsterî (ö. 1112/1701), *Müsekkînü's-şücûn fî'l-firâr mine't-tâ'ûn*. İran'daki nüshaları için bkz. *Fenhâ*, XXIX, 452-53.

59. Sadreddin Şirvânizâde Mehmed Sâdık Efendi (ö. 1121/1709), *Risâle müteallika bi-mebde'i-t-tâ'ûn* (Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Mısıriyye, Mecâmî', nr. 183).

60. Muhammad b. Ahmed al-Hâcc el-Cezâirî (ö. 1128/1715), *Risâletü'l-menni ve's-selvâ fî hadisi lâ-advâ / Mes'ele fî hükmî'l-advâ* (el-Hizânetü'l-Mâlikiyye, Rabat, nr. 12369, vr. 79-95). Bkz. Stearns, *Infectious Ideas*, s. 142, 230.

61. Abdülgani b. İsmâil b. Abdilgani b. İsmâil en-Nâblusî (ö. 1143/1731), *Kasîde fî't-tâ'ûn* (el-Mektebetü't-Zâhiriyye, nr. 11306); *Risâle fî't-tâ'ûn* (Staatbibliothek, Landberg, nr. 880).

62. Ahmed b. el-Mübarek es-Sicilmâsî el-Lamti (ö. 1156/1743), *Cevâb âmmen halla bi-bilâdihim tâ'ûn* (el-Hizânetü'l-Âmme bi'r-Rabat, D 1348). Bkz. *Fihri'sü'l-mahtûtâtî'l-Arabiyyeti'l-mahfûza fî'l-Hizâneti'l-Âmme bi'r-Rabat*, Y. S. Alluş, Abdullah er-Recrâcî (Rabat: Hizânetü'l-Âmme li'l-Kütüb ve'l-Vesâik, 2001/1421), II, 355.

63. Muhammed Salih Bitlisî (ö. XVIII. yüzyıl), *Hısnü'l-vebâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2484).

64. Kutbüddin Mustafâ b. Kemâlidin el-Bekrî el-Halebî (ö. 1162/1749), *Sırru's-sâ'ûn fî def'i't-tâ'ûn* (Süleymaniye Kütüphanesi, Âtıf Efendi 2798, vr. 53-63).

65. Ebû Abdullah Muhammad el-Şabbî el-Hâmidî el-Sûsî (ö. 1163/1749), *Râhatü'l-insân fî tıbbi'l-ebdân*, Bkz. Stearns, *Infectious Ideas*, s. 143, 230.

66. Muhammad b. el-Hasan el-Benânî el-Fâsî el-Mâlikî (ö. 1194/1780), *Risâle fî't-ta'n ve'-tavâ'in / Takyidün fî'l-hadis an vebâi't-tâ'ûn* (Mektebetü Abdullah Kenûn (Tanca), nr. 10330). *Risâle fî ahkâmi't-tâ'ûn* (el-Hizânetü'l-Âmme bi'r-Rabat, D 1854).

67. Tabib Muhammed Bâkır Muhammed Hüseyin (ö. XII/XVIII. yüzyıl), *Tebhâ (Hummeyât)*. Bkz. *Fenhâ*, VI, 886.

68. Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin (ö. 1202/1788), *Cihâzü'l-ma'cûn fi'l-halâs mine't-tâ'ûn* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 1329, 42b-49a; Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Mısriyye, Mecâmi' 105/10, 837).

69. Osman b. Mûsâ Eskişehirî (ö. 1210/1795'den sonra), *el-Mâûn fi mes'eleti't-tâ'ûn* (Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 1370; İzmir Milli, nr. 1887).

70. Muhammed Mehdi Bahrululûm (ö. 1212/1797-98), *er-Risâletü't-tâ'ûniyye*. Bkz. *Fenhâ*, XVI, 531.

71. Osman b. Ahmed el-Fertekî en-Niğdevî (ö. 1215/1800-1801), *Risâle fi ilâci't-tâ'ûn* (Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Sa'ûd, nr. 7363).

72. Gevrekzâde Hasan Efendi (ö. 1216/1801), *Terceme-i Micennetü't-tâ'ûn*. Ertuğrul Tan, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Vebâ: Örnek Bir Çalışma Olarak Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin "Micennetü't-Tâ'ûn ve'l-vebâ" İsimli Çalışması", doktora tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2016.

73. İbn Acıbe, Ebû'l-Abbâs eş-Şâzelî (ö. 1809/1224), *Sülûküd-dürer fi zikri'l-kadâ ve'l-kader* (el-Hizânetü'l-Âmme bi'r-Rabat, D 1854, 1-22), Bkz. Stearns, *Infectious Ideas*, s. 143, 230.

74. Muhammed b. Ahmed er-Rahûnî (ö. 1230/1814), *Cevâb fi ahkâmî't-tâ'ûn / Ecvibe alâ mesâ'ili havle vebâi't-tâ'ûn* (el-Hizânetü'l-Âmme bi'r-Rabat, D 2251, vr. 1-48), Bkz. Stearns, *Infectious Ideas*, 143, 230.

75. Muhammed b. Ebi'l-Kâsım el-Filâlî (ö. 1252/1836'dan sonra), *Risâle fi men halle bi-arzihim et-tâ'ûn hel yecûzu lehumu'l-hurûcu em lâ* (el-Hizânetü'l-Âmme bi'r-Rabat, D 2251, vr. 49-79). Bkz. Stearns, *Infectious Ideas*, 143, 230.

76. Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin et-Tunusî (ö. 1246), *Hüsnü'n-nebe' fi cevâzi't-tahaffuz mine'l-vebâ*, Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, I, 405.

77. Hamdân b. Osmân Hoca el-Cezâirî (ö. 1257-58/1842), *İthâfü'l-munsifîn ve'l-üdebâ bi-mebâhisi'l-ihirâz ani'l-vebâ* (İstanbul: Dâru't-Tıbâati'l-Âmire, 1254), s. 1-56.

78. Hamdân b. Osmân Hoca el-Cezâirî, *Sena'l-ithâf* (İstanbul: Dâru't-Tıbâati'l-Âmire, 1254), s. 58-139.

79. Antoine-Barthelemy Clot Bey (1793-1868), *Risâle fi ilâci't-tâ'ûn*, *Tenbih fîma yahussu't-tâ'ûn*, Bkz. *Fihrisü'l-Mektebeti'l-Hudayviya*, VI, 10, 17.

80. Ahmed Tevhîd Efendi (1802-1869), *Bezlü'l-mâûn fi cevâzi'l-hurûc ani't-tâ'ûn* (İstanbul Üniversitesi, Cerrahpaşa Tıp Tarihi Kütüphanesi, nr. 225).

81. Fethullah b. Muhammed Rıza Mar'aşî Şüşterî (ö. 1292-93/1876), *Menâ-fi'u'l-ehibbâ fi't-tâ'ûn ve'l-vebâ*. Bkz. *Fenhâ*, XXXI, 610.

82. Muhammed b. el-Medenî b. Ali Cünûn (ö. 1884/1302), *Kelâmü'l-e'imme alâ*

hadisi lâ 'advâ (el-Hizânetü'l-Âmme bi'r-Rabat, D 640 (791), vr. 46-110). Bkz. Stearns, *Infectious Ideas*, 143, 230.

83. Ahmed eş-Şâmî Ömerî (ö. 1894'ten sonra), *Tevfikâtü'l-Hamîdiyye fî def'i'l-em-râzi'l-vebâ'iyye*. Nükhet Varlık, "The Study of a Plague Treatise Tevfikâtü'l-Hamîdiyye Fî Def'ü'l-Emrâzi'l-Vebâ'iyye", yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2000.

84. el-Arabî el-Meşrefî el-Garîsî (ö. 1313/1895), *Ekvâlü'l-metâ'in fi't-tâ'un ve't-tavâ'in* (el-Hizânetü'l-Mâlikiyye, Rabat, nr. 2054, vr. 1-131). Bkz. Stearns, *Infectious Ideas*, 143, 230.

85. Musa b. Ali Rıza Sâvecî (ö. 19. yy.), *Düstûru'l-etıbbâ fî def'i't-tâ'un ve'l-vebâ*. Bkz. *Fenhâ*, XIV, 565-66.

86. Ali b. Muhammed Cafer Esterâbâdî (1827-1898), *Sefîne-i Nûh*. Bkz. *Fenhâ*, XVIII, 293.

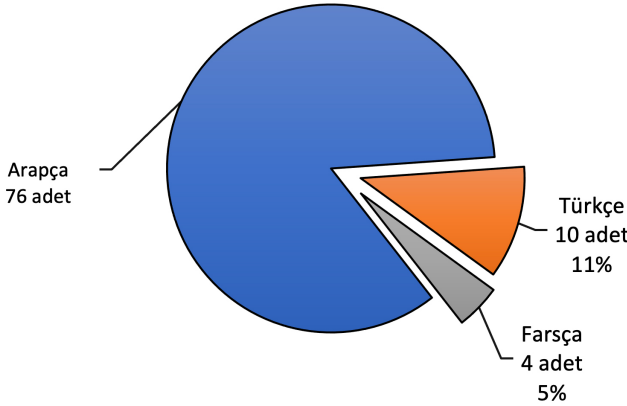
87. Muhammed Rıza Tabâtabâî (ö. XIX. yüzyıl), *Tâ'un*. Bkz. *Fenhâ*, XXII, 15.

88. Ebü'l-ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm el-Mübârekpûrî (1865-1935), *Hayru'l-mâ'un fî men'i'l-fırâr mine't-tâ'un*, Bkz. "Mübârekpûrî", *DİA*, XXXI, 428-29.

89. Muhammed b. Ebi'l-Kâsım es-Sicilmâsî (ö. ?), *Takyidün fi't-tâ'un* (el-Hizânetü'l-Haseniyye (el-Kasrû'l-Melikî), nr. 3626, 3627).

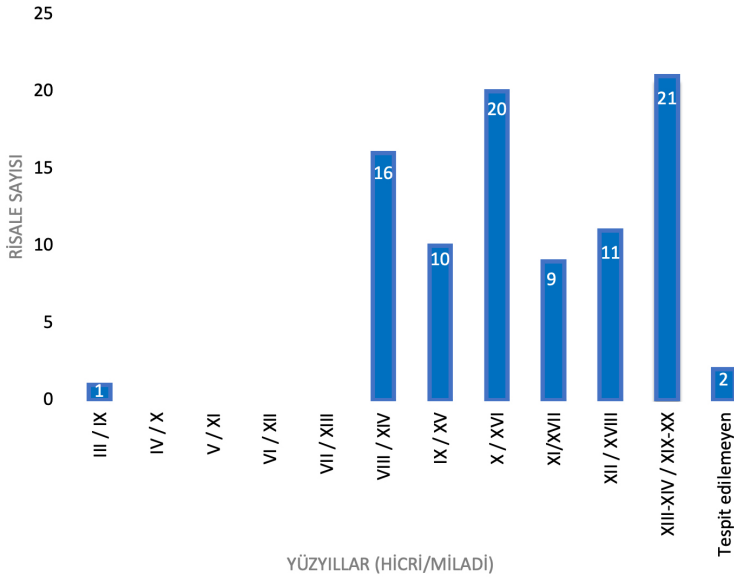
90. Ahmed b. Mustafa b. Ahmed es-Sâvî (ö. ?) *Risâletü's-Sâvî fi't-tâ'un* (el-Mektebetü'l-Mısriyye, nr. 5475).

Ek III: Müellifleri Tespit Edilen Taun/Veba Risaleleri Hakkında İstatistikler

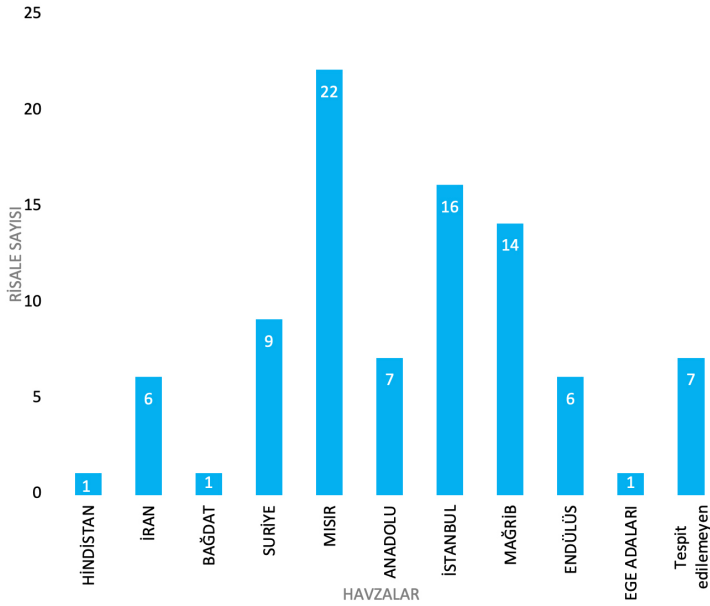

Şekil 1 Müellifleri tespit edilen risalelerin yazıldığı dillere göre dağılımı

NAZARİYAT

Şekil 2 Müellifleri tespit edilen risalelerin yüzyıllara göre dağılımı

Şekil 3 Müellifleri tespit edilen risalelerin yazıldığı coğrafyaya göre dağılımı

Ek IV: Taun/Veba Sebebiyle Vefat Eden Osmanlı Uleması (İki Şekâik Zeyli Özeline)^{161*}

1	el-Mevlâ Abdülbâkî (Fenârizâde Bâkî Çelebi)	HH, I, 321
2	el-Mevlâ Abdülbâkî (Arabzâde Abdülbâkî Çelebi)	HH, I, 328
3	el-Mevlâ Mustafâ (Mahdûm-ı Kâdizâde) {Hilmî}	HH, I, 522
4	el-Mevlâ Mehmed b. Hüsâm (Kayın Çelebi)	HH, I, 579
5	el-Mevlâ İbrâhîm (Muallim-i Sultân Murâd İbrâhîm Efendi)	HH, I, 631
6	el-Mevlâ Mehmed b. Ali (Birgili Mehmed Efendi)	HH, I, 632
7	el-Mevlâ Mehmed b. Mustafâ eş-şehîr bi-Niksârizâde (Niksârizâde Mehmed Efendi)	HH, I, 637
8	el-Mevlâ Abdülkerîm b. Mehmed Çelebi (Ebüssuûdzâde oğlu Abdülkerîm Çelebi)	HH, I, 639
9	Sultân Selîm Hân-ı Sâni {Selimî}	HH, I, 721
10	el-Mevlâ Abdurrahmân (Alemşâh Çelebi)	HH, I, 796
11	el-Mevlâ Kâsım (Kâsım Çelebi İbn Hâcî Efendi)	HH, II, 1090
12	el-Mevlâ Mehmed (Kınalızâde Fehmî Çelebi) {Fehmî}	HH, II, 1093
13	el-Mevlâ Mes'ûd (Hâcezâde Mes'ûd Çelebi)	HH, II, 110v 2
14	el-Mevlâ Hâmid (mahdûm-ı Taşköprizâde)	HH, II, 1105
15	el-Mevlâ Mehmed (Kudsî Efendi)	HH, II, 1611
16	el-Mevlâ Abdülhâdî (Remzizâde Abdülhâdî Çelebi)	HH, II, 1318- 19
17	el-Mevlâ Mehmed (Şeyh Mehmed Çelebi İbn Sun'ullâh Efendi)	HH, II, 1358
18	el-Mevlâ Mehmed (Atûfî Efendi) {Atûfî}	HH, II, 1369

161 * Kısaltmalar: HH (Atâyî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*); ZŞ (Uşşâkizâde, *Zeyl-i Şakâ'ik*)

19	el-Mevlâ Şeyh Mehmed (mahdûm-ı Kemâl Efendi)	HH, II, 1380
20	el-Mevlâ Mehmed (Hasan Kethüdâzâde Efendi)	HH, II, 1404
21	el-Mevlâ Ahmed (Emîr Ahmed Çelebi) {Nesîbî}	HH, II, 1436
22	el-Mevlâ Dervîş Mehmed (mahdûm-ı kihter-i Sun'ullâh Efendi)	HH, II, 1443
23	el-Mevlâ Mehmed Zemân (Mehmed Zemân Efendi)	HH, II, 1449
24	el-Mevlâ el-Fâzıl Mehmed Efendi İbn el-Mevlâ Sa'deddîn (Hâcezâde Mehmed Efendi)	HH, II, 1475
25	Mehmed Çelebi	HH, II, 1484
26	el-Mevlâ Ahmed (Hibrî Çelebi) {Hibrî}	HH, II, 1488
27	el-Mevlâ Mahmûd (Niksârizâde Efendi) {Niksârî}	HH, II, 1493
28	el-Mevlâ Sa'îd (Kara Sa'îd)	HH, II, 1509
29	el-Mevlâ Ali (Edîbî Çelebi) {Edîbî}	HH, II, 1585
30	eş-Şeyh Ebû'l-Gays (Ebû'l-Gays el-Kaşşâş)	HH, II, 1631
31	Hâcî Yûsufzâde Zamîrî Efendi [Ahmed] {Zamîrî}	ZŞ, 345
32	Sıyâmî Efendi [İplikci Sıyâmî]	ZŞ, 383
33	Hüsâmezâde Es'ad Efendi	ZŞ, 476
34	Kudsîzâde Mehmed Efendi {Şeyhî} Mahdûmları [Mehmed]	ZŞ, 676
35	Nakîbüleşrâf Zeyrekzâde es-Seyyid Abdurrahmân Efendi mahdûmları Âsım Çelebi {Âsımî}	ZŞ, 695
36	Şâmî Abdülbâkî Efendi	ZŞ, 761
37	Es'adzâde mahdûm-ı mihteri Mes'ûd Çelebi	ZŞ, 786
38	Zeyrekzâde Efendi Hâfızî Mustafâ Efendi Mahdûmları [Mehmed Sa'dî] {Sa'dî}	ZŞ, 803
39	Ebû Sa'idzâde Feyzullâh Efendi mahdûmu [Mehmed] {Reşîd}	ZŞ, 921